

משתמש:Dovi/מקרא על פי המסורה/מידע על מהדורה זו/פרק ג

מקרא על-פי המסורה

שער מקרא · שער תורה · שער נביאים · שער כתובים · מקראי מועד · ויבינו במקרא (אודיו) · מידע על גופנים · English
 תקציר המבוא למהדורה · המבוא המלא למהדורה · הערות הנוסח · הבסיס הטכני לפרויקט בגליון נתונים · GitHub · מדריך טכני · דיווח על טעות
 ♦ תורה: בראשית · שמות · ויקרא · במדבר · דברים · נביאים: יהושע · שופטים · שמואל · מלכים · ישעיהו · ירמיהו · יחזקאל · תרי עשר · כתובים: תהלים · משלי · איוב · שיר השירים · רות · איכה · קהלת · אסתר · דניאל · עזרא · דברי הימים

פרק ג. קביעת הנוסח בתורה

(א) מבוא כללי · (ב) עיצוב המקרא · (ג) נוסח התורה · (ד) נ"ך שחזור · (ה) נ"ך כתר · (ו) נספחים · תקציר · מדריך טכני

הסבר קצר על קביעת הנוסח בתורה

נוסח האותיות וחלוקת הפרשות במהדורה זו נקבעו לפי ספרי התורה. נוסח הכתיב הוא לפי ספרי תימן. הבדלים בין ספרי התורה של העדות השונות, ובין ספרי התורה לבין מה שידוע לנו על כתר ארם צובה (מתוך עדויות), מובאים בהערות.

הבסיס לנוסח הניקוד והטעמים והגעיות הוא כתי"ל, ועל גבי הבסיס הזה נעשו תיקונים ושינויים, כדי להתאים את המקומות החריגים שבו לנוסח המסורה לפי שיטתו של כתר ארם צובה. במקומות שהכתר קיים בהם או שיש עדויות לגביו, הנוסח מיוסד עליו. לאחר קביעת הנוסח נעשו בו התאמות קלות בהתאם למדיניות העיצוב במהדורתנו.

לפרטים נוספים על השיטה לקביעת הנוסח בתורה ראו בסעיפים הבאים.

יסודות הנוסח

כתר ארם צובה: כתר ארם צובה נשאר לנו בסוף התורה (החל מהתיבה "וּמִשְׁאֲרֵתָךְ" בדברים כח, יז). בנוסף יש שני צילומים של דפים שאבדו ממנו, ולמעלה ממאה עדויות על נוסח התורה שהיה בו. הנוסח במקומות האלה מיוסד על הכתר.

כתי"ל וקבוצת כתבי-היד: בשאר כל התורה הנוסח מיוסד על כתי"ל, אבל רק בתור נקודת התחלה. בכל מקום שלא הבאנו את נוסחו של כתי"ל, או שיש ספק או תמיהה לגביו, או נקודה בו הראויה לציון (אף אם קיבלנו את נוסחו), השתדלנו לבדוק את הנוסח המקביל בעוד 6 כתבי-יד מזרחיים של התורה הקרובים לכתר ארם צובה, ולתעד את הממצאים במלואם. כך יוצא שהנוסח ברוב התורה מיוסד על 7 כתבי-יד הקרובים לכתר ארם צובה, והם: ל, 1, ב, ש, ש1, ק3, ו; למידע נוסף על שבעת כתבי-היד וקישורים אליהם ראו כאן.

הכרעת הכתיב, הניקוד והטעמים: קבוצה זו של 7 כתבי-היד טברנים, הקרובים לכתר ארם צובה, מאפשרת הכרעה ברורה ומובהקת בענייני הכתיב, הניקוד והטעמים בתורה בכמעט כל מקום.^[1]

עניינים משניים במערכות הניקוד והטעמים: לגבי ניואנסים שהיו רשות ולא חובה אצל בעלי המסורה הטברנים, והם לא סומנו בעקביות בכל כתב־יד, קבוצת כתב־היד מספקת לנו תמונה מייצגת של הגיוון שהיה קיים אצל בעלי המסורה וגבולותיו. מדובר על נושאים משניים כגון חטפים באותיות לא גרוניות (הסבר כללי, רשימה בתורה), געיות (הסבר כללי, הגעיות בתורה במהדורתנו), מתיגת הזקף, ועוד. לא הכרענו בנושאים אלה לפי רוב מובהק של כתב־היד (רוב שבדרך כלל לא קיים), אלא לפי מדיניות העיצוב במהדורתנו (לגבי חטפים באותיות לא-גרוניות) או לפי דרכו העקבית של כתר ארם צובה (לגבי מתיגת הזקף, ולגבי געיות בכתב־ל שחורגות באופן ברור מדרכו). בעזרת תיעוד הנוסח אפשר לראות את האופן שבו הכרעת הנוסח משתלבת עם הנתונים הנמצאים בכתב־היד, וגם לזהות את כתב־היד הקרובים לשיטת הכתר לגבי מתיגת הזקף, או לגבי חטפים באותיות לא-גרוניות, או לגבי הסימון לסוגים שונים של געיות.

כתב־יד נוספים: לא כל כתב־היד שבקבוצה זו שלמים. חלקים משמעותיים של ספר בראשית (במיוחד מתחילתו) חסרים או פגומים ברובם (1,1^[2] ב, ש, ש, 1, ו), וכמו כן באחדים מהם בסוף ספר במדבר (ו) ובספר דברים (ל, ב) ובעוד מקומות.^[3] בספר בראשית השתמשנו בעת הצורך במבחר של כתב־היד נוספים (מזרחים, תימנים וספרדים). בשאר התורה (בעיקר בסוף ספר במדבר מפרק כ"ז ובספר דברים, אך גם בעוד קצת מקומות שחסר בהם כתב־יד אחד או יותר) הסתפקנו בשני כתב־יד מזרחים הקרובים לכתר: בכתב־י סנקט פטרבורג-EVR-II-B-10 (ל, 3); ובכתב־י סנקט פטרבורג-EVR-II-B-59 (ל, 9).

תיעוד הנוסח

כל הנתונים לגבי הנוסח בקבוצת כתב־היד, בכל מקום שנוסח כתי"ל ראוי לדיון, נמצאים בדפי העריכה של **דפי הפרקים בתורה**. אי אפשר לראות את הנתונים בדף של הפרק עצמו, המציג רק את נוסח המקרא לפי הקביעה הסופית. כדי לראותם, יש ללחוץ על הלשונית "**עריכה**", שנמצאת בראש הדף של הפרק (באמצע בין הלשוניות "קריאה" ו"גרסאות קודמות"). אחרי לחיצה על "עריכה" יופיע חלון עריכה, שבו נמצא הטקסט המקודד של הפרק. בחלק מהפסוקים, בתוך הטקסט המקודד, אפשר לראות מילים בתוך תבניות "נוסח". לדוגמה, **בדף הפרק של שמות י"ד**, אחרי לחיצה על "עריכה" רואים שבתוך חלון העריכה, בפסוק ה', התיבה "וַיֹּאמְרוּ" נמצאת בתוך תבנית נוסח. הקוד נראה כך:

{{נוסח|וַיֹּאמְרוּ|ל=ב,ש,ש,1,3,ו ובדפוסים|ל!=וַיֹּאמְרוּ (חסר שווא באות מ"ם)|הערת המקליד}}

"נוסח" הוא השם של התבנית בתוך הסוגריים המתולתלים; תקפידה של תבנית זו לרכז נתונים לגבי נוסח המקרא. אחר כך רואים את התיבה "וַיֹּאמְרוּ" כמו שהיא מופיעה לפי קביעת הנוסח במהדורתנו, ולאחריה את רשימת המקורות התומכים בקביעה זו. במקרה הזה מתברר שזהו נוסחם של כל כתב־היד בקבוצה חוץ מכתי"ל, וגם של הדפוסים הנפוצים של המקרא. אבל אחר כך רואים שבכתי"ל יש טעות מובהקת: התיבה "וַיֹּאמְרוּ" נכתבה שם בלי שתי נקודות של שווא מתחת לאות מ"ם ("וַיֹּאמְרוּ")! בסוף כתוב "הערת המקליד", כלומר: בהקלדה הדיגיטלית UXLC, שהיא תַּעְתּוּק של כתי"ל שהיה נקודת ההתחלה למהדורתנו, כבר עמדו על הטעות הזאת והעירו לגביה.

לדוגמה נוספת, הפעם בעניין של כתיב (נוסח האותיות), ראו בדף העריכה של **אותו פרק בפסוק י"ג ("תִּסְפּוּ")**:

{{נוסח|תִּסְפּוּ|ל=ב,ש,ש,1,3,ו ומסורת-ל וטברניות ורמ"ה (כתיב חסר יו"ד)|ל!=תִּסְפּוּ (כתיב מלא יו"ד)|הערת ברויאר}}

אחרי "נוסח" (שמה של התבנית), רואים שהתיבה "תִּסְפּוּ" מופיעה במהדורתנו בכתיב חסר יו"ד (כלומר "תִּסְפּוּ" ולא "תִּסְפּוּ"). זהו נוסחם של כל כתב־היד בקבוצה חוץ מכתי"ל, וכך קובעות גם הערות מסורה, כולל הערת מסורה בתוך כתי"ל עצמו; וכך קבע הרמ"ה להלכה (בעקבותיו כותבים "תִּסְפּוּ" חסר יו"ד בספרי התורה של כל העדות).^[4] אבל אחר כך רואים שהנוסח הכתוב בכתי"ל הוא דווקא "תִּסְפּוּ" (כתיב מלא יו"ד). כתיב זה סותר את הערת המסורה בתוך אותו כתב־יד. בסוף התבנית כתוב "הערת ברויאר", כלומר: הרב מרדכי ברויאר כבר עמד על הכתיב החריג כאן בכתי"ל במהדורות המקרא שלו.

שימו לב שנוסח הכתיב במהדורתנו נקבע לפי ספרי התורה של עדת תימן, ולא לפי רוב כתבי-היד שבקבוצה. הדוגמה האחרונה מראה שרוב מובהק של כתבי-היד הקרובים לכתר תומך כאן בכתיב של ספרי תימן.

קריאת הערות הנוסח: כאמור לעיל, הערות הנוסח בוויקיטקסט נמצאות בתוך דפי העריכה של פרקי המקרא. הן גם מופיעות באתר מיוחד שנקרא "**מקרא על פי המסורה עם הערות הנוסח**", שם ניתן לקרוא אותן ברציפות ולעיין בהן בנחת.

מסורת הסופרים בתורה: נוסח האותיות והתיבות

נוסח האותיות בתורה

נוסח האותיות בעידן המסורה: נוסח האותיות לפי המסורה משתקף היטב בתור **אידאל** מדויק מתוך הערות המסורה. אמנם בכתבי-היד הטברנים הקרובים לכתר ארם צובה, לא התגשם אידאל זה בתור ביצוע מושלם. כתבי-היד עברו תהליכים של הגהה ותיקונים בכיוון זה, אמנם בכל אחד מהם נשארו טעויות בנוסח הכתיב. טעויות מהסוג הזה מתגלות ברוב המקומות בכתבי-יד אחד חריג, כאשר הכתיב שבו שונה בתיבה מסוימת משאר חבריו. מתוך כך אפשר לקבוע את הכתיב של נוסח המסורה בכל מקום או על פי הערות המסורה או על פי הנוסח של **רוב כתבי-היד**, או על פי **שניהם ביחד**. ומתברר שהכתיב האקלקטי מתוך רוב כתבי-היד זהה לגמרי לכתיב המתועד בהערות המסורה כמעט בכל מקום. את כל זה הוכיח הרב מרדכי ברויאר לראשונה בספרו החשוב **כתר ארם צובה והנוסח המקובל של המקרא**.^[5]

לאחר תקופת המסורה: בנוסף הראה ברויאר שהנוסח העולה מתוך השילוב של הערות המסורה ביחד עם רוב המסירות בכתבי-היד הקרובים לכתר מתאים לגמרי לנוסח תימן, ומתאים בכמעט כל המקומות גם לנוסח ספרי התורה בספרד ובאשכנז. נוסח הכתיב בספרי התורה (מחוץ לתימן) נקבע לאחר תקופת בעלי המסורה הטברנים בחיבוריהם של חכמי מסורה מאוחרים: בספרים "מסורת סייג לתורה" לר' מאיר הלוי אבולעפיה), "אור תורה" (לר' מנחם די לונזאנו), ו"מנחת שי" (לר' ידידיה שלמה רפאל נורצי). חכמי המסורה בדורות הללו פעלו לפי **שיטה אקלקטית מובהקת**, והשתמשו כמיטב יכולתם באותן הערות מסורה שהיו בידיהם, ובאותם כתבי-יד שנראו מדויקים בעיניהם.^[6] מתברר שעבודתם עלתה כל כך יפה עד שהיא כמעט מושלמת (וכמעט זהה לנוסח תימן). לעומת זאת, הציע ברויאר שנוסח תימן עצמו מבוסס לא על שיטה אקלקטית אלא על **עבודת העתקה מושלמת של כתר ארם צובה**.^[7] ואם כן יוצא שבנוסח תימן יש לנו עדות מובהקת ומדויקת לנוסח הכתיב בתורה שהיה בכתר.^[8] ועוד יוצא לנו שכתר ארם צובה עצמו מהווה **ביצוע מושלם** יחיד במינו של נוסח האותיות בתורה לפי המסורה (בניגוד לשאר כתבי-היד הקרובים לו). קביעה זו מתבררת גם מתוך נוסח האותיות המדויק בו בספרי הנביאים והכתובים, שיש בו דיוק מפליא שאינו דומה לאף כתב-היד אחר.^[9]

נראה אם כן שאין למצוא עדות מובהקת לנוסח האותיות של המסורה באף אחד מכתבי-היד הקרובים לכתר בלבד, ואין ראוי להעמיד מהדורת מקרא על נוסח כזה.^[10] אמנם בשילוב של הערות המסורה ביחד עם הנוסח האקלקטי העולה מתוך רוב כתבי-היד, או לחלופין על פי נוסח תימן, ניתן להגיע לנוסח מדויק של האותיות בתורה.

נוסח האותיות בכת"ל בתורה (רשימה מלאה)

רמת הדיוק בכת"ל: מהדורתנו מבוססת כאמור על הקלדת וסטמינסטר של כתי"ל. הדיוק בנוסח האותיות בכת"ל מספיק טוב כדי שייחשב לעדות אחת חשובה בין שאר העדויות, אבל רמת דיוקו פחותה משאר כתבי-היד הקרובים לכתר. לפי הערכתו של ייבין: "נוסח האותיות שונה לפרקים מא במלא וחסר. המסורה של ... סותרת לעתים את הפנים".^[11] ולפי ברויאר יש בו סטייה מנוסח המסורה "בקרוב ל-120 מקומות בתורה".^[12] ולכן נוסח האותיות בתורה במהדורתנו יתוקן כאמור על פי ספרי תימן, ולא יישאר לפי כתי"ל (שהוא הבסיס להקלדה).

להלן רשימת כל המקומות שבהם הכתיב בכתי"ל (הבסיס להקלדה במהדורתנו) שונה מהכתיב בספרי תימן. רשימה זו נחוצה כדי לאפשר הגהה יסודית לנוסח הכתיב במהדורתנו, מול הקלדת וסטמינסטר מצד אחד, ומול נוסח ספרי התורה מצד שני. הפריט הראשון בכל שורה ברשימה הוא הכתיב המופיע בספרי תימן והמתאים למסורה ואחריו כוכבית (*). הפריט השני הוא נוסח כתי"ל, ואחריו סימן קריאה (!) במקרים שבהם הכתיב בכתי"ל סותר את הערות המסורה שבתוך כתי"ל עצמו.^[13]

ספר בראשית (סה"כ כ-20 תיבות בכתיב חריג, אחת מהן רק בספק):

1. נח (ח,ב): [הִטְהוֹרָה] / ל=[הִטְהוֹרָה]!
2. נח (ח,ב): [הִטְהוֹר] / ל=[הִטְהוֹר]!
3. לך־לך (יג,ח): [וּבִינָה] * ל=[וּבִינָה]
4. לך־לך (יד,כב): [הִרְמִיתִי] * ל=[הִרְמִיתִי]
5. וירא (יט,טז): [וַיִּחְזְקוּ] * ל=[וַיִּחְזְקוּ]!
6. וירא (יט,ב): [וְהוּא] * ל=[וְהוּא]!
7. חיי שרה (כה,ג): [וּלְטוֹשָׁם] * ל=[וּלְטוֹשָׁם]
8. תולדת (כו,2ז): [הוּא] * ל=[הוּא]!
9. תולדת (כו,לא): [בְּעֶבֶר] * ל=[בְּעֶבֶר]!
10. וישלח (לה,ה): [סְבִיבוֹתֵיהֶם] * ל=[סְבִיבוֹתֵיהֶם]!
11. וישלח (לה,כג): [וַיִּזְבְּלוּ] * ל=[וַיִּזְבְּלוּ]!
12. וישב (מי): [וְהוּא] * ל=[וְהוּא]!
13. מקץ (מא,לה): [הִטְבֹּת] * ל=[הִטְבֹּת]!
14. ויגש (מה,טו): [עֲלֵהֶם] * ל=[עֲלֵהֶם]!
15. ויגש (מו,ט): [וַיִּחְצְרוּ] * ל=[וַיִּחְצְרוּ]
16. ויגש (מו,יב): [חֲצָרוֹ] * ל=[חֲצָרוֹ]
17. ויגש (מו,יג): [וַיִּשְׁמְרוּ] * ל=[וַיִּשְׁמְרוּ]
18. ויגש (מו,יד): [זְבֻלָּן] * ל=[זְבֻלָּן]!
19. ויגש (מז,כד): [חֲמִישִׁית] * ל=?[חֲמִישִׁית]!?
20. ויחי (מט,יג): [אֲנִיָּת] * ל=[אֲנִיָּת]!

ספר שמות (סה"כ כ-25 תיבות בכתיב חריג):

1. שמות (א,טז): [הוּא] * ל=[הוּא]!
2. שמות (ד,ג): [וַיִּשְׁלַכְהוּ] * ל=[וַיִּשְׁלַכְהוּ] (=מ"ק-ל [!]) מול רוב המסורות וכתבי־היד
3. וארא (ו,יד): [חֲצָרוֹ] * ל=[חֲצָרוֹ]
4. וארא (ח,טו): [הִחְרַטְמִים] * ל=[הִחְרַטְמִים]!
5. בא (י,כה): [וְעֵלָת] / ל=[וְעֵלָת]!
6. בא (יב,ד): [מִהֲיֹת] * ל=[מִהֲיֹת]!
7. בשלח (יד,יג): [תִּסְפוּ] * ל=[תִּסְפוּ]!
8. בשלח (יד,יד): [תִּחְרְשׁוּן] * ל=[תִּחְרְשׁוּן]!
9. בשלח (יד,כב): [חֻמָּה] * ל=[חֻמָּה]!
10. יתרו (יט,2א): [הַשְּׁלִשִׁי] * ל=[הַשְּׁלִשִׁי]!
11. יתרו (יט,יט): [הַשְּׁפָר] * ל=[הַשְּׁפָר]!
12. משפטים (כג,כב): [שְׁמוֹעַ] * ל=[שְׁמוֹעַ] (=מ"ק-ל [!]) מול מ"ג-ל ורוב המסורות וכתבי־היד
13. תרומה (כה,כב): [אָרוֹן] * ל=[אָרוֹן]!
14. תרומה (כו,כד): [תֹּאמַם] * ל=[תֹּאמַם]
15. תצוה (כח,1): [הָאֶפֶד] * ל=[הָאֶפֶד]!
16. תצוה (כט,כב): [עֲלִיָּהֶן] * ל=[עֲלִיָּהֶן]!
17. תצוה (כט,מ): [רְבִיעִית] * ל=[רְבִיעִית]

18. כי תשא (לב, לד): [עלהם] * / ל=[עליהם]!
 19. כי תשא (לד, כד): [גבלה] * / ל=[גבולה]!
 20. ויקהל (לו, יג): [היריעת] * / ל=[היריעת]
 21. ויקהל (לו, יט): [אילם] * / ל=[אילים]!
 22. ויקהל (לז, ג): [טבעות] * / ל=[טבעות]
 23. ויקהל (לח, י): [העמודים] * / ל=[העמודים]! (=מ"ק-ל [!] מול מ"ג-ל ורוב כתבי-היד)
 24. פקודי (לט, יג): [משבצות] * / ל=[משבצות]
 25. פקודי (לט, לה): [ארוץ] * / ל=[ארוץ]!
- ספר ויקרא (סה"כ 14 תיבות בכתב חריג):**

1. ויקרא (ה, יא): [הוא] * / ל=[היא]!
 2. שמיני (י, א): [ויקריבו] * / ל=[ויקריבו]!
 3. שמיני (י, יג): [קדוש] * / ל=[קדוש]!
 4. שמיני (יא, ד): [וממפרסי] * / ל=[וממפרסי]
 5. תזריע (יג, ו): [הוא] * / ל=[היא]!
 6. מצרע (יד, י): [תמימים] * / ל=[תמימים]
 7. אחרי מות (טז, ח): [גלות] * / ל=[גלות]!
 8. אחרי מות (יח, כט): [התועבות] * / ל=[התועבות]!
 9. קדשים (יט, ד): [האילים] * / ל=[האילים]!
 10. קדשים (כ, ו): [לזנות] * / ל=[לזנות]!
 11. קדשים (כ, יח): [הוא] * / ל=[היא]!
 12. אמר (כג, ב): [הבכרים] * / ל=[הבכרים]!
 13. אמר (כג, לח): [נדרבותיכם] * / ל=[נדרבותיכם]!
 14. בחקתי (כו, מה): [להיות] * / ל=[להיות]!
- ספר במדבר (סה"כ 30 תיבות בכתב חריג):**

1. במדבר (א, יז): [בשמות] * (=ספרי תימן) / ל=[בשמות]! (=ספרי ספרד ואשכנז)
2. במדבר (ג, ב): [הבכר] * / ל=[הבכר]!
3. במדבר (ג, מב): [בכר] * / ל=[בכר]!
4. במדבר (ג, מג): [שמות] * / ל=[שמות]!
5. נשא (ז, ז): [העגלות] * / ל=[העגלות]!
6. נשא (ז, כג): [עתידים] * / ל=[עתידים]!
7. בהעלתך (ט, ג): [במעדן] * / ל=[במעדן]!
8. בהעלתך (ט, ז): [הקרב] * / ל=[הקרב]!
9. בהעלתך (ט, יז): [העלות] * / ל=[העלות]!
10. בהעלתך (י, ט): [בחצצרות] * / ל=[בחצצרות]!
11. בהעלתך (י, טז): [חלון] * / ל=[חלון]
12. בהעלתך (יא, כו): [עלהם] * / ל=[עלהם]!
13. שלח (יג, כו): [אתם] * / ל=[אתם]!
14. שלח (יג, כט): [יושב] * / ל=[יושב]!
15. שלח (יג, לב): [ויציאו] * / ל=[ויציאו]!
16. שלח (טו, לט): [תתורו] * / [תתורו]
17. חקת (יט, ז): [יבא] * / ל=[יבא]! (=מ"ק-ל [!] מול מ"ג-ל ורוב כתבי-היד)
18. חקת (כ, יז): [גבלה] * / ל=[גבלה]!
19. חקת (כא, יג): [מגבל] * / ל=[מגבל]
20. חקת (כא, ל): [דיבון] * / ל=[דיבון]!

21. בלק (כב,ה): [בַּעַר] * (=ספרי תימן) / ל=[בַּעַר] (=ספרי ספרד ואשכנז)
 22. בלק (כב,לח): [הִיכָל] * / ל=[הִיכָל]!
 23. בלק (כג,כט): [אֵילָם] * / ל=[אֵילָם]!
 24. פינחס (כו,כד): [הִישָׁבִי] * / ל=[הִישָׁבִי]!
 25. מטות (לב,כב): [נָקִים] * / ל=[נָקִים]!
 26. מסעי (לג,לה): [מַעְצִין] * / ל=[מַעְצִין]
 27. מסעי (לג,לו): [מַעְצִין] * / ל=[מַעְצִין]
 28. מסעי (לג,נב): [בְּמוֹתָם] * / ל=[בְּמוֹתָם] - כתבי־היד חלוקים ואין מסורה
 29. מסעי (לד,יא2): [הַגָּבֹל] * / ל=[הַגָּבֹל]
 30. מסעי (לה,יט): [יִמְתָּנוּ] * / ל=[יִמְתָּנוּ]!
- ספר דברים (סה"כ 38 תיבות בכתיב חריג):**

1. דברים (א,טו): [אוֹתָם] * / ל=[אוֹתָם]!
2. דברים (ב,כג): [מִכְפָּתָר] * / ל=[מִכְפָּתָר]
3. דברים (ג,ה): [בְּצִרְתָּ] * / ל=[בְּצִרְתָּ]!
4. ואתחנן (ג,כה): [וְהִלְבֵּנֹן] * / ל=[וְהִלְבֵּנֹן]!
5. ואתחנן (ד,ג): [הִרְאוֹתָ] * / ל=[הִרְאוֹתָ]
6. ואתחנן (ד,מב): [מִתְמָל] * / ל=[מִתְמָל]!
7. ואתחנן (ד,מב): [שְׁלֹשָׁם] * / ל=[שְׁלֹשָׁם]!
8. ואתחנן (ו,ט): [מְזֻזֹת] * / ל=[מְזֻזֹת]
9. ואתחנן (ו,כא): [וַיִּצְיָאֵנוּ] * / ל=[וַיִּצְיָאֵנוּ]!
10. עקב (ז,טז): [תְּחוֹס] * / ל=[תְּחוֹס]!
11. עקב (ח,ב): [הוֹלִיכָךָ] * / ל=[הוֹלִיכָךָ]
12. עקב (ח,ג): [הוֹדִיעָךָ] * / ל=[הוֹדִיעָךָ]
13. עקב (ח,יב): [טָבִים] * / ל=[טָבִים]!
14. עקב (ט,טו): [לוֹחֶת] * / ל=[לוֹחֶת]
15. עקב (י,יא): [וַיִּירְשׁוּ] * / ל=[וַיִּירְשׁוּ]!
16. ראה (יב,ב): [גְּבֻלָּךְ] * / ל=[גְּבֻלָּךְ]!
17. שפטים (יח,כב): [יָבֵא] * / ל=[יָבֵא]!
18. שפטים (כ,א): [אֵינְךָ] * / ל=[אֵינְךָ]!
19. כִּי־תצא (כא,טו): [הִבְכָּר] * / ל=[הִבְכָּר]!
20. כִּי־תצא (כב,יד): [וְהוֹצֵא] * / ל=[וְהוֹצֵא]!
21. כִּי־תצא (כד,יג): [כְּבֹא] * / ל=[כְּבֹא]!
22. כִּי־תצא (כה,ז): [מֵאֵין] * / ל=[מֵאֵין]
23. כִּי־תבוא (כח,יח): [וְעִשְׂתִּירָתָ] * / ל=[וְעִשְׂתִּירָתָ]!
24. כִּי־תבוא (כח,מט): [מִרְחֹק] * / ל=[מִרְחֹק]!
25. כִּי־תבוא (כח,נב): [הַגְּבֹהֹת] * / ל=[הַגְּבֹהֹת]
26. כִּי־תבוא (כח,נח): [הַכְּתָבִים] * / ל=[הַכְּתָבִים]!
27. כִּי־תבוא (כח,נט): [גְּדִלֹת] * / ל=[גְּדִלֹת]!
28. נְצַבִּים (ל,ט): [לְטִבָּה] * / ל=[לְטִבָּה]!
29. נְצַבִּים (ל,יח): [לְבֹא] * / ל=[לְבֹא]!
30. נְצַבִּים (ל,יט): [הַעֲדִיתִי] * / ל=[הַעֲדִיתִי]!
31. האזינו (לב,ז): [דִּרְ־וֹדֶר] * / ל=[דִּרְ־וֹדֶר]
32. האזינו (לב,כד): [בְּהִמּוֹת] * / ל=[בְּהִמּוֹת]
33. האזינו (לב,כז): [יִדְּנֹנוּ] * / ל=[יִדְּנֹנוּ]!
34. האזינו (לב,לד): [חֲתוּם] * / ל=[חֲתוּם]!

35. וזאת הברכה (לג,יב): [כְּתִיבִי] / ל=[כְּתִיבִי]
 36. וזאת הברכה (לג,יט): [וּשְׁפִנִי] / ל=[וּשְׁפִנִי]
 37. וזאת הברכה (לג,כה): [מְנַעֲלֶךָ] / ל=[מְנַעֲלֶךָ]
 38. וזאת הברכה (לד,יא): [הָאֲתֹת] / ל=[הָאֲתֹת]!

סיכום התוצאות

נוסח הפנים בכתי"ל מול המסורות והמסירות: יש כ-127 מקומות בתורה (אחד מהם ספק) שבהם הכתיב בכתי"ל מנוגד לספרי תימן (המשקפים באותיותיהם את הערות המסורה ואת רוב המסירות). ברוב המקרים של המקומות, סותר הכתיב בפנים כתי"ל אף את הערות המסורה שבתוך כתי"ל עצמו (כל הפריטים שיש בהם סימן קריאה [!]). ב-4 מקומות יש תמיכה בנוסח הכתיב החריג של כתי"ל מתוך המסורה הקטנה שבו, כאשר ב-3 מהם יש סתירה פנימית בתוך כתי"ל עצמו בין המסורה הקטנה לבין המסורה הגדולה. מתברר שמעבר לטעויות הרבות בנוסח האותיות של כתי"ל, יש גם טעויות אחדות אף במסורה הקטנה שבו. אמנם ככלל מהווה מערכת המסורה בכתי"ל (הגדולה והקטנה כאחת) עדות חשובה ביותר לנוסח המסורה, והיא הרבה יותר מדויקת לרוב מאשר נוסח הפנים שבאותו כתב-יד.

כתי"ל מול ספרי ספרד ואשכנז ומול ספרי תימן: ב-2 מקומות (במדבר א,יז; כב,ה) מתוך 9 מסכים נוסח הפנים של כתי"ל עם ספרי התורה של ספרד ואשכנז, לעומת נוסח תימן. בשאר 7 המקומות שבהם יש שינויי כתיב בספרי התורה בין נוסח ספרד ואשכנז לבין נוסח תימן (לפירוט מלא ראו להלן ברשימת ההערות המיוחדות בצבע אדום), מסכים כתי"ל עם נוסח תימן.

כתי"ל במקומות אחדים המוטלים בספק: לפי שיטת ברויאר בספרו (שיטת הערות המסורה ביחד עם רוב המסירות), נשארו רק שש אותיות בכל התורה שבהן השיטה הכללית אינה יכולה להכריע, וכתיב המסורה מוטל בספק (אם לא לוקחים בחשבון את ספרי תימן):^[14]

1. בראשית, ויגש (מו,יב): [חֲצֹרֶן] * (=ספרי כל העדות) / ל=[חֲצֹרֶן]
2. שמות, בשלח (יד,כב): [חֹמֶה] * (=ספרי כל העדות) / ל=[חֹמֶה]!
3. במדבר, במדבר (א,יז): [בְּשִׁמֹת] * (=ספרי תימן) / ל=[בְּשִׁמֹת]! (=ספרי ספרד ואשכנז)
4. במדבר, בהעלתך (י,י): ל=[חֲדָשִׁיכֶם] * (=ספרי תימן) / [חֲדָשִׁיכֶם] (=ספרי ספרד ואשכנז)
5. במדבר, בלק (כב,ה): [בְּעֹר] * (=ספרי תימן) / ל=[בְּעֹר] (=ספרי ספרד ואשכנז)
6. במדבר, מסעי (לג,נב): [בְּמֹתֶם] * (=ספרי כל העדות) / ל=[בְּמֹתֶם] (=רוב כתבי-יד ואין מסורה!)

לפי זה יוצא ש-3 משינויי הכתיב בין ספרי התורה, הם גם ברשימת המקומות המוטלים בספק על פי שיטת ברויאר (בששת שינויי הכתיב הנשארים יש יתרון מוחלט לנוסח תימן).^[15] בשנים משלושת המקומות הללו (במדבר א,יז; כב,ה) מביא כתי"ל את הנוסח שנמצא בספרי אשכנז וספרד, ואילו במקום אחד (במדבר י,י) נתמך הנוסח בכתי"ל על ידי נוסח תימן. נראה שב-3 התיבות הללו, ואף בכל ששת המקומות המוטלים בספק, לא מדובר בסתם טעות סופר מתוך חוסר תשומת לב, אלא בתיבות שבהן הסופרים התקשו להחליט באופן מודע. כלומר: אין כאן מחלוקת בין מסירות אלא במחלוקת בין מסורות.^[16]

תיבות מחוברות בתורה

ברשימה הבאה ציינו את כל התיבות המחוברות בתורה (סה"כ 11 תיבות), שלגבי כתיבתן יש הבדלים במקורות הבאים: ספרי ספרד ואשכנז, ספרי תימן, כתר ארם צובה (או עדויות לגביו), כתי"ל.

1. בראשית, לך-לך (יד,יז): [כְּדָרְלֶמֶר] * / ל=[כְּדָרְלֶמֶר]
2. בראשית, מקץ (מא,מה): [פֹּטִי פָּרַע] * / ל=[פֹּטִי פָּרַע] (=ספרי תימן; וראו בהערות מיוחדות על תורה)
3. בראשית, מקץ (מא,נ): [פֹּטִי פָּרַע] * / ל=[פֹּטִי פָּרַע] (=ספרי תימן; וראו בהערות מיוחדות על תורה)
4. בראשית, ויגש (מו,כ): [פֹּטִי פָּרַע] * / ל=[פֹּטִי פָּרַע] (=ספרי תימן; וראו בהערות מיוחדות על תורה)

5. שמות, בשלח (יז,טז): [כָּס לָהּ]=ל (=ספרי תימן וספרד ואשכנז) / [כָּס לָהּ] (=א(ס); וראו בהערות מיוחדות על התורה)
6. במדבר, במדבר (א,י): [פָּדָה צוֹר]=ל? / ל=[פָּדָה צוֹר]?
7. במדבר, במדבר (ב,יב): [צוֹרֵי שְׂדֵי]=ל? / ל=[צוֹרֵי שְׂדֵי]
8. במדבר, נשא (ז,נד): [פָּדָה צוֹר]=ל? / ל=[פָּדָה צוֹר]
9. במדבר, בהעלתך (י,יט): [צוֹרֵי שְׂדֵי]=ל? / ל=[צוֹרֵי שְׂדֵי]?
10. במדבר, בהעלתך (י,כג): [פָּדָה צוֹר]=ל? / ל=[פָּדָה צוֹר]
11. דברים, האזינו (לב,ו): [ה לְיָהוּה]=א / א=[ה לְיָהוּה] / ל=[ה לְיָהוּה] / ספרי תימן=[ה לְיָהוּה] (וראו גם בהערות מיוחדות על התורה וברשימת האותיות הגדולות)

משתי התיבות "כס" [יה] ו"ה" [ליהוה] מתברר שאין בספרי תימן עדות מוחלטת לגבי נוסח הכתר בתחום המסוים של התיבות המחוברות. נראה אם כן שאותו דבר נכון גם לגבי תיבת "פוטין" [פרע" (ב-3 מקומות). בכל המקומות הללו הבאנו את הנוסח המקובל בספרי ספרד ואשכנז בפנים של המהדורה, ואילו את הנוסח בספרי תימן ("פוטפרע" ו"הליהוה"), או של כתר ארם צובה מול ספרי התורה בכל העדות ("כסיה"), ציינו בהערות מיוחדות.

בשאר כל המקומות, שבהם שונה הנוסח בכת"ל מספרי התורה בכל העדות ומכתר ארם צובה (ואפילו בספק), תיעדנו את הנתונים לגבי אותה תיבה בתוך הערות הנוסח שבדפי העריכה.

מסורת הסופרים בתורה: חלוקת הפרשות

הרווחים של חלוקת הפרשות בולטים בנוסח המסורה, וחלוקה זו מהווה מרכיב מהותי ממנו. אמנם לא כל רווח הבא לציין את תחילתה של פרשה חדשה מופיע באופן אחיד בכל כתבי־היד הטברנים, ונראה שלא הייתה קביעה סמכותית בעניין זה.^[17] האפיון המשותף הוא רק בקווים כלליים: רוב הזמן יש רווח של פרשה באותם מקומות בכתבי־היד השונים ובאותה צורה, אמנם יש עשרות רבות של שינויים בחלוקת הפרשות בתורה בין כתבי־היד הקרובים לכתר ובכת"ל בפרט.^[18]

המצב מאז סוף ימי הביניים שונה לחלוטין: שוררת מאז ועד היום אחידות כמעט-מוחלטת בחלוקת הפרשות בספרי התורה מכל העדות. אחדות זו היא תוצאה ישירה של מפעל הפסיקה לרמב"ם בהלכות ספר תורה (פרק ח'). בגלל שהרמב"ם קבע את חלוקת הפרשות ע"פ כתר ארם צובה, הביאה פסיקתו לקרבתם של כמעט כל ספרי התורה לכתר בחלוקה זו.^[19]

חלוקת הפרשות בהקלדת וסטמינסטר היא על פי כתב־יד לנינגרד, וכאמור שונה חלוקה זו בעשרות מקומות ממה שמקובל בספרי התורה, וממה שנפסק להלכה ברמב"ם ע"פ כתר ארם צובה. לכן חלוקת הפרשות בכת"ל עברה הגהה קפדנית במהדורתנו כדי שתתאים לחלוקה מקובלת בספרי התורה, ורשמנו את כל השינויים בתיעוד הנוסח.

בנוסף, לגבי פרשה אחת שבספרי התורה מסמנים אותה בשני מקומות שונים (ויקרא ז,כב; ז,כח; ובכתר ארם צובה היה כנראה רווח בשניהם), וכן לגבי שני מקומות חריגים (שמות לד,א; דברים כז,כ) שבהם סוג הפרשה בכתר ארם צובה היה שונה מספרי התורה שלנו (או שקיים אפילו ספק בכך) תהיה הערה מיוחדת במהדורתנו, והם:

1. בספר שמות, פרשת כי תשא (לד,א), בפסוק "וַיֹּאמֶר... פֶּסַל־לָךְ", נעיר: "ספק פרשה סתומה בכתר ארם צובה" (בספרי התורה יש פרשה פתוחה על פי הרמב"ם).
2. בספר ויקרא, פרשת צו (ז,כב), בפסוק "וַיִּדְבֹּר... דְּבַר... כָּל־הָלֶב", נעיר: "אין פרשה בספרי ספרד ואשכנז" (בספרי תימן יש פרשה לפי פירוש אפשרי לדברי הרמב"ם, וכנראה שבכתר ארם צובה גם הייתה כאן פרשה).
3. בספר ויקרא, פרשת צו (ז,כח), בפסוק "וַיִּדְבֹּר... דְּבַר... הַמִּקְלָב", נעיר: "אין פרשה בספרי תימן" (בספרי אשכנז וספרד יש פרשה לפי פירוש אפשרי לדברי הרמב"ם, ובכתר ארם צובה גם הייתה כאן פרשה).

4. בספר דברים, פרשת כי תבוא (כז,ב), בפסוק "אָרוֹר שֶׁכֵּל עַם-אֶשֶׁת אֲבִיו", נעיר: "ספק פרשה סתומה בכתר ארם צובה" (בספרי התורה אין פרשה על פי הרמב"ם).

למידע נוסף על החלוקה לפרשות בכל המקרא ראו כאן (באנגלית); מידע זה ישמש בסיס למהדורתנו.

למידע על חלוקת הפרשות במהדורתנו בנביאים וכתובים, ראו כאן (למקומות החסרים בכתר) וכאן (למקומות הקיימים בכתר).

מסורת הסופרים בתורה: אותיות מיוחדות

אותיות גדולות וקטנות

תופעת האותיות הגדולות והקטנות נפוצה יותר בחמישה חומשי תורה מאשר בספרי הנביאים והכתובים.^[20] אבל רוב האותיות הגדולות בתורה ובשאר המקרא, וגם חלק ניכר מהקטנות - אינן באות לידי ביטוי כלל בנוסח המקרא שבכתבי-היד הטברנים, ורק חלקם מצוינים ברשימות המסורה הקדומים. וזה למרות שבדורות האחרונים נחשב סימנם הכללי למרכיב בולט של "נוסח המסורה" (אף אם היו מנהגים שונים לגבי איזו אות נחשבת לגדולה או קטנה). בכך דומה עצם כתיבתם הקפדנית של האותיות הגדולות והקטנות לקביעתם הקפדנית והאחידה של רווחי הפרשות: הביצוע המוחלט של שתי התופעות הוא תוצאה לפעילותם של חכמי מסורה ופוסקי הלכה שחיו לאחר תקופת המסורה הטברנית.^[21]

במהדורתנו - המיועדת להיות "תיקון קוראים", ונכון אם כן שהיא תציג את מסורת הסופרים הנהוגה בימינו - נציין את האותיות הגדולות והקטנות לפי המנהג המרבי המקובל ברוב ספרי התורה ובדפוסים של המקרא (והוא בדרך כלל ע"פ מנחת שי). במקרים של ספק נכריע ע"פ דפוס קורן, המשקף כמעט תמיד את המנהג המקובל בדפוסים. בתיעוד הנוסח נציין את המקורות התומכים בסימון האות המיוחדת.

בחמישה חומשי תורה עוד נוסף הערות לגבי הבדלים הקיימים בין ספרי התורה בימינו (ע"פ מנהגי ספרד ואשכנז ותימן) ונוסח הכתר (ע"פ עדויות) לגבי האותיות הגדולות והקטנות. לרשימת הערות בנושא זה ראו כאן (בצבע ירוק).

להלן רשימה של כל האותיות הגדולות והקטנות שמופיעים בגוף הטקסט במהדורתנו (או בהערות מיוחדות):

1. (ג) בראשית, בראשית (א,א): [בְּרֵאשִׁית] * (מ"ס-ל) / ל=[בְּרֵאשִׁית]
2. (ק) בראשית, בראשית (ב,ד): [בְּהֶבְרָאִם] * (מ"ס-ל) / ל=[בְּהֶבְרָאִם]
3. (ג) בראשית, בראשית (ה,א): [שִׁפְר] * ל / [שִׁפְר] (=ספרי תימן; וראו בהערות מיוחדות על התורה)
4. (ק) בראשית, חיי שרה (בג,ב): [וּלְבִכְתָּה] * (מ"ס-ל) / ל=[וּלְבִכְתָּה]
5. (ק) בראשית, תולדת (כז,מו): [קֶצְתִּי] * (מ"ס-ל) / ל=[קֶצְתִּי]
6. (ג) שמות, כי תשא (לד,ז): [נִצָּר] * ל=[נִצָּר] (=ספרי תימן; וראו בהערות מיוחדות על תורה)

למסורת ואבינו	למסורת ואבינו	למסורת ואבינו
א	א	א
ב	ב	ב
ג	ג	ג
ד	ד	ד
ה	ה	ה
ו	ו	ו
ז	ז	ז
ח	ח	ח
ט	ט	ט
י	י	י
כ	כ	כ
כ	כ	כ
ל	ל	ל
מ	מ	מ
נ	נ	נ
ס	ס	ס
ע	ע	ע
פ	פ	פ
צ	צ	צ
ק	ק	ק
ר	ר	ר
ש	ש	ש
ת	ת	ת

רשימת האותיות הגדולות והקטנות במסורה הסופית (מ"ס-ל) בכת"י לנינגרד.

א	א	א
ב	ב	ב
ג	ג	ג
ד	ד	ד
ה	ה	ה
ו	ו	ו
ז	ז	ז
ח	ח	ח
ט	ט	ט
י	י	י
כ	כ	כ
כ	כ	כ
ל	ל	ל
מ	מ	מ
נ	נ	נ
ס	ס	ס
ע	ע	ע
פ	פ	פ
צ	צ	צ
ק	ק	ק
ר	ר	ר
ש	ש	ש
ת	ת	ת

רשימת האותיות הגדולות והקטנות בספר "אכלה ואכלה", מהדורת פרנסדורף (הנובר, תרכ"ו).

רשימת האותיות הגדולות במסורה הגדולה על תחילת ספר דברי הימים שבמקראות הגדולות (דפוס ונציה, רפ"ד-רפ"ו).

7. (ג) שמות, כי תשא (לד,יד): [אָתָר] * (=מ"ס-ל) / ל=[אָתָר]
8. (ק) ויקרא, ויקרא (א,א): [וִיקְרָא] * (=מ"ס-ל) / ל=[וִיקְרָא]
9. (ק) ויקרא, צו (ו,ב): [מוֹקְדָה] * / ל=[מוֹקְדָה] (=ספרי תימן; וראו בהערות מיוחדות על תורה)
10. (ג) ויקרא, שמיני (יא,מב): [עַל-גָּחֹן] * ל=(מ"ס-ל)
11. (ג) ויקרא, תזריע (יג,לג): [וְהִתְגַּלַּח] * (=מ"ס-ל) / ל=[וְהִתְגַּלַּח]
12. (ג) במדבר, שלח (יד,יז): [יִגְדַּל] * (=מ"ס-ל) / ל=[יִגְדַּל]
13. (ק) במדבר, פינחס (כה,יא): [פִּינְחָס] * ל=[פִּינְחָס] (מנהג שהתקבל בספרי ספרד ואשכנז; וראו בהערות מיוחדות על תורה)
14. (ק או וי"ו קטיעא) במדבר, פינחס (כה,יב): [שְׁלוֹם] * ל=[שְׁלוֹם] (וי"ו קטנה, או קטיעא בספרי ספרד ואשכנז; וראו בהערות מיוחדות על תורה)
15. (ג) במדבר, פינחס (כז,ה): [מִשְׁפָּטָן] * ל=(מ"ס-ל)
16. (ג) דברים, ואתחנן (ו,ד): [שְׁמַע] * ל=(מ"ס-ל)
17. (ג) דברים, ואתחנן (ו,ד): [אָחָד] * ל=(מ"ס-ל)
18. (ג) דברים, עקב (יא,כא): [עַל-הָאָרֶץ] * ל=[עַל-הָאָרֶץ] (=ספרי תימן; וראו בהערות מיוחדות על תורה)
19. (ק) דברים, כִּי-תֵצֵא (כב,ו): [קַן-צִפּוֹר] * ל=[קַן-צִפּוֹר] (=ספרי תימן ומ"ס-ל!; וראו בהערות מיוחדות על תורה)
20. (ג) דברים, נִצְבִּים (כז,בז): [וַיִּשְׁלַכְם] * (=מ"ס-ל) / אל=[וַיִּשְׁלַכְם]
21. (ג) דברים, האזינו (לב,ו): [הָ לִיהוָה] * (=מ"ס-ל) / א=[הָ לִיהוָה?]; ל=[הָ לִיהוָה]; ספרי תימן=[הָ לִיהוָה] (=מ"ס-ל! וראו בהערות מיוחדות על תורה)
22. (ק) דברים, האזינו (לב,יח): [תְּשִׁי] * (=מ"ס-ל) / אל=[תְּשִׁי]
23. (ג) דברים, וזאת הברכה [[בראשית א/טעמים|#(לג,כט): [אֲשֶׁרִיךְ] * אל / [אֲשֶׁרִיךְ] (=ספרי תימן ומ"ס-ל!); וראו בהערות מיוחדות על תורה]

להלן רשימה של אותיות מיוחדות נוספות בתורה:^[22]

1. (ג) בראשית, ויצא (ל, מב): [וּבְהִיעָטִיף]
2. (ג) בראשית, וישלח (לד, לא): [הַכְּזוֹנָה]
3. (ג) בראשית, ויחי (מט,יב): [חֲכִלִּי]
4. (ג) בראשית, ויחי (נ,כג): [שְׁלֹשִׁים]
5. (ג) שמות, שמות (ב,ב): [כִּי-טוֹב]
6. (ג) שמות, בא (יא,ח): [צָא]
7. (ג) שמות, תצוה (כח,לו): [צִיץ]
8. (ק או קו"ף דבוקה) שמות, כי תשא (לב,כה) [בְּקִמִּיהֶם] (בקו"ף קטנה או דבוקה; וראו להלן בפרשת נשא [במדבר ז,ב])
9. (ג) שמות, כי תשא (לד,יא): [שְׁמֶר-לָךְ]
10. (ג) ויקרא, צו (ח,טו או ח,כג):

1. [וַיִּשְׁחָט] (ח,טו); ולפי מסכת סופרים [וַיִּשְׁחָט] (כל האותיות)
2. [וַיִּשְׁחָט &] (ח,כג); ולפי מסכת סופרים [וַיִּשְׁחָט &] (כל האותיות)
11. (ג) ויקרא, שמיני (יא,ל): [וְהִלְטָהּ]
12. (ג) במדבר, במדבר (א,יח): [לְגַלְגֶּלֶתָם] (=ל?מ"ס-ל)
13. (ג) במדבר, במדבר (ג,טז): [עַל-פִּי]

14. קו"ף דבוקה במדבר, נשא ז,ב: [על־הַפְקָדִים]: קו"ף דבוקה, וראו לעיל בפרשת כי תשא [לב,כה]
15. (ג) במדבר, שלח (יג,ל): [וַיְהִי־ס]
16. (ג) במדבר, בלק (כד,ה): [מִה־טָבוֹ]
17. (ג) דברים, דברים (ב,לג): [וַנִּגַּף]
18. (ג) דברים, דברים (ג,יא): [עָרַשׁ]
19. (ק) דברים, עקב (ט,כד): [מִמָּקֵי]
20. (ג) דברים, שפטים (יח,יג): [תָּמִים]
21. (ג) דברים, כי־תבוא (כח,סח): [וְהִתְמַכְּרְתֶּם]
22. (ג) דברים, האזינו (לב,ד): [הַצֹּרִיחַ]
23. (ג) דברים, האזינו (לב,ה): [וּפְתַלְתֶּלְתּוּ]
24. (ג) דברים, וזאת הברכה (לד,יב): [כָּל־יִשְׂרָאֵל]

אותיות מנוקדות

בניגוד לאותיות הגדולות והקטנות, לסימון האותיות המנוקדות יש ביצוע עקבי בכתבי־היד בהתאם לרשימות המסורה. אמנם יש בכל זאת אי הסכמה לגבי פרטים מסויימים. להלן רשימה של האותיות המנוקדות בתורה במהדורתנו ובכתבי־היד העיקריים:

1. בראשית, לך־לך (טז,ה): [וּבִינִיךְ]* =
2. בראשית, וירא (יח,ט): [אֶלְיֹו] / * = [אֶלְיֹו] (=מ"ס ל >ד' [נקודות]) <
3. בראשית, וירא (יט,לג): [וּבְקֹמָה]* =
4. בראשית, וישלח (לג,ד): [וַיִּשְׁלַחֵהוּ]* =
5. בראשית, וישב (לז,יב): [אֶת־צֶאֱן]* =
6. במדבר, במדבר (ג,לט): [וְאַחֲרָיו]* =
7. במדבר, בהעלתך (ט,י): [רַחֲקָה]* =
8. במדבר, חקת (כא,ל): [אֲשֶׁר]* =
9. במדבר, פינחס (כט,טו): [וַעֲשֹׂרוֹ] / * = [וַעֲשֹׂרוֹ] (הנקודה ברי"ש!)
10. דברים, נצבים (כט,כח): [לָנוּ וּלְבָנֵינוּ עַד־עוֹלָם]* = א / ל = [לָנוּ וּלְבָנֵינוּ עַד־עוֹלָם] (=מ"ס ל)

רשימת האותיות המנוקדות במסורה הגדולה על פרשת במדבר (ג, לט "וְאַחֲרָיו") שבמקראות הגדולות (דפוס ונציה, רפ"ד-רפ"ו).

נו"ן הפוכה

תופעת הנו"ן הפוכה או המנוזרת (c) נמצאת סביב פרשה אחת בתורה (בהתחלה ובסוף סה"כ פעמיים), ואילו בנביאים כתובים היא נמצאת 7 פעמים במזמור ק"ז (כ"ג-כ"ח, מ) בתהלים. מקומן וצורתן בתורה נקבעה במהדורתנו לפי מה שידוע לנו על התופעה בכתר ובכתבי־היד הקרובים לו.^[23]

תצוגת נו"ן הפוכה במהדורתנו ובמקורות הנוסח:

1. במהדורתנו: במדבר, בהעלתך (י, לה-לו)
2. בכת"ל (הקלדת וסטמינסטר)
3. בכת"ש: עמוד ראשון | עמוד שני
4. בכת"ב (ראו שם דף 129 ע"א וע"ב)
5. בכת"ש1
6. במ"ג דפוס ונציה ("באסע", "כמתאנים")!

7. בספר תורה טיפוסי הכתוב על קלף

8. בספר תורה מיוחד הכתוב על קלף

מסורת הסופרים בתורה: הערות מיוחדות

מהדורתנו מיועדת כאמור להציג את מסורת הסופרים בתורה ע"פ המסורה הטברנית ולפי ספרי התורה בימינו. ניתן להגיע אל נוסח האותיות בתורה שהיה בכתר ארם צובה על ידי שחזור אמין (לפי שיטת ברויאר ועל פי עדויות מובהקות), ומתברר שהוא זהה לחלוטין לנוסח האותיות בספרי התורה התימנים (המייצגים לגמרי את שיטת המסורה). אמנם לעתים רחוקות (8-9 אותיות בלבד בכל התורה) יש הבדלים בין ספרי תימן מצד אחד לבין ספרי אשכנז וספרד מצד שני בנוסח הכתיב המובהק. במהדורתנו תבוא הערה מיוחדת בכל מקום שספרי אשכנז ו/או ספרד שונים מנוסח תימן באותיות.^[24]

חוץ מנוסח הכתיב המובהק, דהיינו נוסח האותיות, תבוא הערה מיוחדת גם בכל המקומות שבהם נוסח הסופרים שונה בין ספרי התורה, או בינם לבין כתר ארם צובה (בגופו או על פי עדויות). מדובר על **תיבות מחוברות** ועל **אותיות מיוחדות** (כגון אותיות גדולות ואותיות קטנות וקטועות), וכן על הבדלים בחלוקת הפרשות. גם בכל המקומות הללו נציין את השינוי באופן ניכר על ידי הערה בגוף הטקסט (ולא רק בתיעוד הנוסח הבתלי-נראה שבדף העריכה).^[25]

בטבלה הבאה מובאים כל המקומות שבהם תופיע הערה במהדורתנו. סוגי השינויים מובלטים על ידי צבעים:

- אדום**=שינויים מובהקים בנוסח האותיות (11 מקומות בתורה [9 בין ספרי התורה ו-2 בכתר ארם צובה ע"פ עדויות])
- כתום**=תיבות מחוברות (3 תופעות בתורה, אחת מהן ב-3 מקומות)
- צהוב**=שינויים בחלוקת הפרשות: סוג הפרשה (פתוחה או סתומה) או העדר פרשה (4 מקומות בתורה)
- ירוק**=אותיות מיוחדות: גדולות או קטנות או קטועות (8^[26] מקומות בתורה)

יש 26 שינויים מכל הסוגים האלה בתורה (נוסח האותיות המובהק, תיבות מחוברות, אותיות מובהקות, חלוקת הפרשות). שינוי אחד ("פוטין" [פרע]) נמצא ב-3 מקומות, ובכל מקום יש הערה, ולכן יש סה"כ 28 הערות בנוסח התורה. אפשר לראות את כל ההערות במקום אחד, ביחד עם קישורים ישירים לתוך גוף הטקסט, בדף המציג את התורה לפי מסורת הסופרים (אותיות בלבד).

שינויים המופיעים בספרי התורה							
ציון ההבדלים בין כתר ארם צובה וספרי התורה בימינו במסורת תימן, ספרד ואשכנז							
פסוק	פרשת השבוע	מילה או הקשר	כתר אר"ץ (ע"פ עדויות)	ספרי תימן	ספרי ספרד ואשכנז	נוסח הפנים במהדורתנו	הערה במהדורתנו
בראשית ד, יג	בראשית	מְנַשֵּׁ(ו)א	מְנַשֵּׁא	מְנַשֵּׁא	מְנַשֵּׁא	מְנַשֵּׁא	בספרי ספרד ואשכנז מְנַשֵּׁא
בראשית ה, א	בראשית	סמ"ך של שֶׁפֶר		סמ"ך גדולה	סמ"ך רגילה	סמ"ך רגילה	בספרי תימן שֶׁפֶר בסמ"ך גדולה
בראשית ז, יא	נח	מַעֲיִנ(ו)ת	מַעֲיִנַת	מַעֲיִנַת	מַעֲיִנַת	מַעֲיִנַת	בספרי ספרד ואשכנז מַעֲיִנַת
בראשית ט, כט	נח	וַיְהִי / וַיְהִי	וַיְהִי	וַיְהִי	וַיְהִי	וַיְהִי	בספרי ספרד ואשכנז וַיְהִי
בר' מא, מה;	מקץ (1) מקץ (2) ויגש	פוטין [פרע]	פוטי פרע	פוטיפרע (תיבה אחת)	פוטי פרע (שתי תיבות)	פוטי פרע	בספרי תימן פוטיפרע/פוטיפרע/פוטיפרע בתיבה אחת

מא, נ; מו, כ.							
שמות א, יט	שמות	אַל(י)הָן	אַלִּיתָן	אַלְהָן	אַלְהָן	בכתר ארם צובה היה כתוב אַלִּיתָן	
שמות יז, טז	בשלח	כָּסֹהּ [לִּיה]	כָּסֹהּ לִיה	כָּסֹהּ לִיה	כָּסֹהּ לִיה	בכתר ארם צובה היה כתוב כָּסֹהּ בתיבה אחת	
שמות כה, לא	תרומה	תַּעֲשֶׂה (י)עֲשֶׂה	תַּעֲשֶׂה	תַּעֲשֶׂה	תַּעֲשֶׂה	בספרי ספרד ואשכנז תַּעֲשֶׂה	
שמות כח, כו	תצוה	הָאֵפֶד(וֹד)	הָאֵפֶד	הָאֵפֶד	הָאֵפֶד	בספרי ספרד ואשכנז הָאֵפֶד	
שמות לד, א	כי תשא	וְלֹא־מֵרָא... פֶּסֶל־לֹלֶךְ	פרשה סתומה?	פרשה פתוחה	פרשה פתוחה	ספק פרשה סתומה בכתר ארם צובה	
שמות לד, ז	כי תשא	נֹרָאן של נִצֵּר	רגילה נור"ן	רגילה נור"ן	רגילה נור"ן	בספרי תימן נִצֵּר בנו"ן רגילה	
ויקרא ו, ב	צו	מ"ם של מוקדה	רגילה מ"ם	קטנה מ"ם	מ"ם קטנה	בספרי תימן מוקדה במ"ם רגילה	
ויקרא ז, כב	צו	וְיִדְבֵּר... דְּבַר... כָּל־חֶלֶב	פרשה פתוחה (כנראה)	פרשה פתוחה	פרשה פתוחה	אין פרשה בספרי ספרד ואשכנז	
ויקרא ז, כח	צו	וְיִדְבֵּר...דְּבַר... הַמִּקְרִיב	פרשה פתוחה	פרשה פתוחה	אין פרשה	אין פרשה בספרי תימן	
ויקרא יט, טז	קדשים	רַעֲיָה	רַעֲיָה	רַעֲיָה	רַעֲיָה	בכתר ארם צובה היה כתוב רַעֲיָה	
במדבר א, יז	במדבר	בְּשִׁמְ(וֹ)ת	בְּשִׁמְת	בְּשִׁמְת	בְּשִׁמְת	בספרי ספרד ואשכנז בְּשִׁמְת	
במדבר י, י	בהעלתך	חֲדָשִׁי[י]כֶּסֶךְ	חֲדָשִׁיכֶסֶךְ	חֲדָשִׁיכֶסֶךְ	חֲדָשִׁיכֶסֶךְ	בספרי ספרד ואשכנז חֲדָשִׁיכֶסֶךְ	
במדבר כב, ה	בלק	בָּעֹר(וֹר)	בָּעֹר	בָּעֹר? [27]	בָּעֹר	בספרי ספרד ואשכנז בָּעֹר	
במדבר כח, י	פינחס	יור"ד של פִּינְחָס	פִּינְחָס (אות) רגילה	פִּינְחָס (אות) רגילה	פִּינְחָס (אות) רגילה	בספרי ספרד ואשכנז נהוג לכתוב פִּינְחָס ביו"ד זעירא [28]	
במדבר כה, יב	פינחס	וי"ו של שְׁלֹמֹם	שְׁלֹמֹם (אות) רגילה	שְׁלֹמֹם (אות) רגילה	שְׁלֹמֹם (אות) רגילה	בספרי ספרד ואשכנז וי"ו קטיעא	
דברים יא, כא	עקב	צד"י של הָאָרֶץ	צד"י גדולה	צד"י גדולה	צד"י רגילה	בספרי תימן הָאָרֶץ בצד"י גדולה	
דברים כב, ו	כי תצא	קו"ף של קַן־צִפּוֹר	קו"ף גדולה	קו"ף גדולה	קו"ף רגילה	בספרי תימן קַן בקו"ף גדולה	
דברים כג, ב	כי תצא	דָּכָא / דִּכָּה	דָּכָא	דָּכָא	דָּכָא	בספרי ספרד ורוב ספרי אשכנז דִּכָּה	
דברים כז, כ	כי תבוא	אָזֹר שֶׁכֶּבֶת עַם־אֲשֶׁת אָבִיו	פרשה סתומה?	פרשה פתוחה	אין פרשה	ספק פרשה סתומה בכתר ארם צובה	
דברים לב, ו	האזינו	הָ [לִּיהֶנּוּ]	הָ לִּיהֶנּוּ (?)	הָ לִּיהֶנּוּ	הָ לִּיהֶנּוּ	בספרי תימן הָ לִּיהֶנּוּ בתיבה אחת	

דברים לג, כט	וזאת הברכה	אל"ף של אש"ף	אל"ף רגילה	אל"ף גדולה	אל"ף רגילה	אל"ף רגילה	בספרי תימן אש"ף באל"ף גדולה

מסורת הסופרים בתורה: מהדורת כתיב (אותיות בלבד)

ראו: התורה לפי מסורת הסופרים (באותיות של כתיב בלבד).

מסורת הקוראים בתורה: נוסח הניקוד והטעמים לעומת האותיות

יש הבדל עקרוני בין מסורת הקריאה (דהיינו ההגייה והנגינה) המשתקפת בכתב־היד לבין מסורת הכתיבה הנמצאת בהם: נוסח האותיות בכתב־היד איננו אחיד כלל, אבל ניקוד התיבות והטעמתן אחיד בכמעט כל מקום. ממצאיו של ברויאר מראים שנוסח הטעמים היוצא מכתב־היד יציב להפליא, ואף בנוסח המקובל שבדפוסים איננו מוצאים שינויים רבים בעלי חשיבות; נוסח הדפוסים עולה בדיוקו אפילו על חלק מכתב־היד בטעמיו. ודבר דומה נכון גם לגבי הניקוד: הנוסח בכתב־היד יציב ואחיד, ואין בו מחלוקות עקרוניות; ואילו בנוסח המקובל שבדפוסים מספר השינויים אמנם ניכר, אבל הוא לא גדול במיוחד.

כך תיאר והסביר הרב ברויאר את ההתפתחות ההיסטורית שיוצאת מתוך השוואה בין שני התחומים השונים (האותיות מול הניקוד והטעמים), בסיכום הנפלא (והמהפכני בשעתו) שכתב ע"פ ממצאיו:^[29]

נמצא, שכך יש לתאר את נוסח התורה בתקופה שלפני המסורה. קריאת התיבות היתה ברורה ונהירה לכל. ואילו טקסט האותיות – מבחינת חסירות ויתירות – היה עדיין בבחינת בקעה פרוצה. חכמי המסורה מצאו בקעה זו וגדרו בה גדר. וזה היה איפוא תפקידם ביחס לכתיב האותיות וקריאתן: הם לא פסקו איך לקרוא את האותיות המקובלות – אלא היפוכו של דבר: הם פסקו איך לכתוב את הקריאה המקובלת.

מבחינה זו קדמה איפוא תורה שבעל פה לתורה שבכתב. חכמי המסורה קיבלו מקודמיהם את הקריאה כתורה שבעל פה – וקבעו לה סימני ניקוד וטעמים. לטקסט זה של התורה שבעל פה קבעו אחר כך את הנוסח הסופי של התורה שבכתב.

משום כך אתה מוצא, שהרוב המכריע של קביעות המסורה מתייחס למלים הגויות – ולא לתיבות כתובות.^[30] אין המסורה מתייחסת לצירוף מסויים של אותיות – כדי לקבוע את הדרכים השונות של קריאתן; אלא היא מתייחסת לצירוף של הגאים ותנועות – כדי לקבוע את הדרכים השונות של כתיבתם. שכן המלים ההגויות של המקרא הן היסוד שקדם לאנשי המסורה; ליסוד זה נתנו את התיבות הכתובות וקבעו את נוסחן הסופי.^[31]

אין זה איפוא אלא טבעי, שהניקוד הוא אחיד בכתב־היד, ואילו כתיב התיבות שנוי במחלוקת. שתי התופעות האלה אינן אלא המשך למצב שקדם למסורה. עדיין לא נשתכחה התורה שבעל פה המקובלת; ואילו ההורה שבכתב "המחודשת"^[32] עדיין לא פשטה בכל ישראל. וגם בתקופה הסמוכה לאנשי המסורה עדיין לא היו בקיאים בחסירות וביתירות – ממש כבתקופת התלמוד.^[33]

על רקע זה יש להעריך את המפעל ההיסטורי של הרמ"ה. מצב הספרים שבימיו מתואר בבהירות בהקדמה לספרו... אך כאן יש להבליט בייחוד את ההשוואה לחכמי התלמוד. וכך הוא טוען: חכמי התלמוד לא היו בקיאים בחסירות ויתרות; "וכל שכן שנתקיים בנו בעונותינו: 'לכן הנני יוסיף להפליא את העם הזה הפלא ופלא, ואבדה חכמת חכמיו ובינת נבוניו תסתתר'..." (מהקדמת הרמ"ה לספר מסורת סייג לתורה).

אכן עד שלא בא הרמ"ה היה כתיב המסורה בבחינת הלכה ואין עושין כן. הסופרים המשיכו להעתיק מן הספרים שלפניהם – כדרך שעשו בתקופה שלפני המסורה; נמצא, שעדיין לא היו "בקיאים בחסירות וביתירות". ואילו המסרנים רשמו את המסורות – על פי הנוסח שנקבע בידי חכמי המסורה. אך אלה לא נגעו במלאכתם של אלה אלא במקרים נדירים בלבד; כביכול, "אנן בדידן ואינהו בדידהו".

זו היתה איפוא חשיבות מפעלו של הרמ"ה. הוא קבע את נוסח התורה על פי המסורה – לא כהלכה עיונית – אלא בהוראה מעשית. באותה שעה הוא השלים, לאמיתו של דבר, את מפעל המסורה. בבית מדרשו של הרמ"ה יצא נוסח המסורה מן הכח אל הפעל – ומשם הוא פשט בכל ישראל.

וכך יפה כוחם של הדורות האחרונים אפילו מכוח חכמי התלמוד; שכן "בזמן הזה אנן בקיאים בחסירות ויתירות, אף שבזמן הש"ס לא היו בקיאים, שכבר ישב על מדוכה זו הרמ"ה ז"ל ובירר הכל כשמלה" (אבני נזר, יורה דעה, סימן שנו, סעיף ה). תיאור זה, המובא כאן בשם אחד מגדולי חכמי ההלכה, הוא ציור מדויק של התהליך ההיסטורי. נוסח הכתיב של התורה עדיין לא היה קבוע סופית בתקופת התלמוד. הוא נקבע במשנה עיונית רק על ידי חכמי המסורה. והוא נתקבל למעשה בכל ישראל רק בכוח ההוראה של הרמ"ה.

תהליך הפוך עבר באותו זמן על נוסח הקריאה. נוסח זה היה בתחילה בבחינת תורה שבעל פה, וזו עלולה להשתכח מן הלב. שבטי ישראל התרחקו זה מזה ונדרו מגולה לגולה. הריחוק המקומי הביא בעקבותיו פילוג לשוני. הבדלי המבטאים שבין הארצות השונות הן אות לפילוג הזה.

נדודי ישראל בגלויות אינן הסיבה היחידה להשכחת נוסח הקריאה. שכן ככלי ההתפתחות של כל הלשונות חלים גם על לשון הקודש. וקריאה הנמסרת רק כתורה שבעל פה עלולה להשתנות במרוצת הדורות.^[34]

צדקה עשה הקב"ה עם ישראל, שהעמיד את חכמי הניקוד על אִם הדרך של היציאה לגלות. הללו הפכו את תורת הקריאה שבעל פה לתורת הניקוד שבכתב. ודרכו של נוסח כתוב לשמור על טהרתו המקורית – יותר מקריאה הנמסרת בעל פה.

בהמשך הדורות נתהפך איפוא היחס שבין קריאה לניקוד. חכמי המסורה היו מנקדים על פי הקריאה שבעל פה; הדורות המאוחרים היו קוראים על פי הניקוד שבכתב.

אולם גם הניקוד הכתוב לא היה מובטח מפני תהפוכות ושינויים. שכן דרכי הניקוד – בניגוד לדרכי הכתיב – תלויות בכללי הדקדוק. והללו פועלים לעתים קרובות בכיוון להשכחת מסורת הקריאה. זאת ועוד: סימנים הדומים זה לזה מבחינה גרפית עלולים להתחלף זה בזה; ויש להביא בחשבון גם את האפשרות של טעויות סופר גרידא. אף זו: יש להניח, שגם בתקופות מאוחרות לא נשתכח טיבם המקורי של הנקדנים – המנקדים על פי מסורת הקריאה שבעל פה. וכך נוצרה זיקת גומלין בין קריאה לניקוד: משהתפתחה והשתנתה מסורת הקריאה, נשתנו גם סימני הניקוד; והשינויים שחלו בניקוד הביאו לידי שינויים בדרכי הקריאה.

עבודתם השקודה של חכמי האחרונים – מאו"ת ומ"ש ועד רש"ד ורוו"ה – עצרה בסופו של דבר גם את התהליך הזה. נקבעו נוסחות של ניקוד, כדרך שנקבע בשעתו נוסח הכתיב. נוסחות אלה אינן זהות בכל מקום עם הנוסח המקורי של המסורה. מהן לומד הקורא את תורת הקריאה.

וכך נתהפך עתה היחס שבין מקרא למסורת. לשעבר היו המלים ההגויות בחזקת נתון קבוע; על פיהן ניקד הנקדן, והמסרן קבע להן את כתיב המסורה; אלא שכתב זה עדין לא פשט בכל ישראל. עתה כבר נתהפכה הקערה על פיה. כתיב המסורה הוא בחזקת נתון קבוע, והוא פשט בכל ישראל; לכתיב זה מוסיף הנקדן את הניקוד על פי מסורת הניקוד שנקבעה לאחרונה; והתיבות המנוקדות הופכות בפי הקורא למלים הגויות. אך הללו אינן זהות בכל מקום עם מסורת הקריאה המקורית.

זו משמעות התופעות, שעמדנו עליהן כאן. ויש לכך לא רק חשיבות עיונית, – אלא גם תוצאה מעשית. שכן בדורנו נעשים ניסיונות שונים להחזיר למקרא את נוסח המסורה – על יסוד כתבי היד שנתגלו לאחרונה; זאת מתוך הנחה, שנוסח המקרא התפתח ונשתנה מאז תקופת המסורה. אולם בעניין זה יש להסיק שתי מסקנות מן הדברים שנתבארו כאן.

בנוסח הניקוד חלו באמת שינויים מסוימים; הללו טעונים הגהה – אם מבקשים לחזור אל הנוסח המקורי על פי המסורה. אולם שינויים אלה הם מועטים יחסית...

גם בנוסח הכתיב חלו שינויים – בהשוואה אל כתבי היד. אך הללו אינם טעונים הגהה, אם מבקשים לחזור אל הנוסח על פי המסורה. שכן הנוסח המקובל בישראל – נוסח רמ"ה-או"ת ובייחוד נוסח יהודי תימן – הוא הנוסח המקורי על פי המסורה. כל חזרה אל נוסח אחד מכתבי היד יש בה משום נסיגה, המתעלמת מן ההישגים שהושגו על ידי חכמי ישראל. דבר אין לה ולהחזרת כתיב המסורה לקדמתו.

נראה אם כן שמסורת הקריאה של בעלי המסורה הטברנים, המתועדת במערכות הניקוד והטעמים שבכתר ובכתבי־היד הקרובים לו, הייתה ידועה וקבועה להם כבר מראש, עוד לפני שרשמו את סימני הניקוד והטעמים. בעלי המסורה לא ניקדו והטעמנו על פי טופס מקרא שלפניהם, אלא על פי מסורת הקריאה והנגינה השגורה על פיהם. הנקדנים היו בקיאים בהגיית המלים ובנגינתן, ועל פיהן ניקדו והטעמנו את התיבות שלפניהם. משום כך אין כמעט מחלוקות משמעותיות וקשות להכרעה ביניהם ביחס לטעמים ולעיקרי ניקוד.^[35]

לכן מהדורת מקרא המבוססת על הכתר וכתבי־היד הקרובים לו תהיה נציגה נאמנה למסורת הקוראים הטברנית, בכללה ופרטיה.

מסורת הקוראים בתורה: כתי"ל כבסיס לניקוד ולטעמים

בספרו **כתר ארם צובה: ניקודו וטעמיו** השווה פרופ' ישראל ייבין את הניקוד והטעמים שבכתר אל כתבי־היד הקרובים לו והרחוקים ממנו (ואף למנהגי הדפוסים). בסוף ספרו סיכם:

מכל זה מסתבר, שיש להעדיף את ל מכל כתבי־היד האחרים הקרובים לא, הן במקום שא חסר, הן במקום שרצויה עדות מסייעת, הן להשוואת שיטתו לשיטת א.^[36]

גם הרב ברויאר, בעקבות ייבין, הגיע לאותה מסקנה בממצאיו, דהיינו שלהעתיק את הניקוד והטעמים מתוך כתי"ל זה כמעט כמו להעתיק את הניקוד והטעמים מתוך הכתר עצמו. ואף מהדירי **מקראות גדולות הכתר** אימצו את מסקנותיהם הקודמות של ייבין וברויאר, ובחרו בכתי"ל בתור הכלי הראשון במעלה לשחזור נוסח הניקוד והטעמים בכתר בחלקיו החסרים: "...כ"י ל, שנוסח הניקוד והטעמים שלו במקרא כולו הוא הקרוב ביותר לנוסח ה'כתר' מכל כתבי היד הידועים לנו".^[37] ואף העירו ש"בדיקותינו בקטגוריות שונות של ניקוד וטעמים בעשרות כתבי יד של ימי הביניים חוזרות ומאשרות מסקנה זו".^[38]

כתי"ל יהיה אם כן הבסיס העיקרי במהדורתנו לניקוד ולטעמים בתורה (ובשאר החלקים החסרים בכתר), ע"פ שיטת ייבין שכבר בוצעה למעשה במהדורות ברויאר^[39] וב**מקראות גדולות הכתר**. אמנם גם יש בכל זאת תופעות חריגים בניקוד ובטעמים שבכתי"ל שיש לתקן אותן על ידי מקורות נוספים או לעצב אותן לפי שיטת מהדורתנו, ואלה יפורטו בשני תת-הסעיפים הבאים.

נוסח הניקוד בכתי"ל

לפי ייבין, שיטת הניקוד בכתי"ל דומה להפליא לניקוד שבכתר, ואולם רמת דיוקו פחות מושלמת: "ל נכתב בקפדנות והוא מדויק למדי, אך נופל קצת מבחינה זו מאק. יש בו טעויות־סופר קצת יותר מאשר בא... בניקוד הוא דומה ברוב ענייניו לא, אלא שמעטים בו חספים באותיות לא־גרוניות וכן שונה דרכו בניקוד כתיב וקרי...".^[40] על פי זה קבע שיש להעדיף את כתי"ל לשחזור הניקוד והטעמים שבכתר. ובכל זאת יש לעמוד על המיעוט הקטן של שינויים מובהקים בניקוד, שבהם שונה שונה כתי"ל מהכתר ושאר כתבי־היד הקרובים לו, וכן על טעויות הסופר בו שהם "קצת יותר מאשר בא".

שינויים מובהקים בניקוד: מתוך מאות האלפים של סימני הניקוד בתורה,^[41] בכתבי־היד הטברנים הקרובים לכתר יש הבדלים מובהקים, המבטאים עדות לקריאה שונה, במקומות אחדים בלבד בתורה. ובכמעט כל מקום (חוץ מאחד), שונה גרסתו של כתבי־היד חריג אחד מחבריו. ברויאר הביא את הדוגמאות הבאים:^[42]

- בשני מקומות (בראשית מא,ג; דברים לא,כא) יש מחלוקת בין כתבי־היד לגבי קמץ ופתח, ושתייהן תלויות במחלוקת בן־אשר ובן־נפתלי. במקרה הראשון (בראשית מא,ג) מביא כתי"ל את נוסח בן־אשר בדומה לרוב כתבי־היד (מלבד ש). במקרה השני (דברים לא,כא) תומכים שני כתבי־היד (לש1) בנוסח בן־נפתלי, ושני כתבי־יד (אש) בנוסח בן־אשר. בשני המקומות ציינו את המחלוקת ואת הנתונים המלאים בתוך תיעוד הנוסח.
- יש בכתי"ל ניקוד חריג, באופן מודע וכנראה לפי מסורת הגייה מיוחדת (ולא טעות סופר), בעוד שלוש תיבות בתורה, בניגוד לשאר כתבי־היד: ויקרא כו,לד; ויקרא כו,לה; דברים כב,כט. בשלושת המקומות ציינו

את המחלוקות ואת הנתונים המלאים בתוך תיעוד הנוסח.

- בנוסף לכך ציין ברויאר מספר תופעות לגבי דגשים בכתי"ל ו/או בכתי"ש, שנראה שיש בהן עניין של נטייה או שיטה.^[43] הערנו עליהן במקומן בתיעוד הנוסח, וראוי להזכיר אחת מהן: סימון כפול של קובץ ושורוק בתיבה שיש בה א' נחה (הראובני/לראובני/ולראובני). תופעה זאת נמצאת בחמש מקומות בכתי"ל בתורה ובספר יהושע (במדבר כו, ז; דברים ג, יב; ג, טו; ד, מג; יהושע יב, ו), ולכן ברור שלא מדובר על סתם טעות סופר, אבל גם אין בה שיטה גמורה כי במקומות אחרים (כגון במדבר לד, יד) הניקוד כמקובל בשורוק בלבד (הראובני).

ניקוד חריג וטעויות סופר: חוץ מעניינים של נטייה או של שיטה, שיש בהם ביטוי של מסורת הגייה מובהקת או של מנהג סופרים מודע, יש גם דוגמאות רבות של ניקוד חריג בכתי"ל שמקורן בטעות סופר גרידא, או שיש בהן כנראה שריד של ניקוד לפי מסורת הגייה שונה (שלא השתרשה לגמרי תוך כדי מלאכת ההגהה בכתב-היד). לפי ייבין, רמת דיוקו הכללית של כתי"ל "נופל קצת" מזו של כתר ארם צובה, למרות הדמיון המובהק ביניהם בשיטת הניקוד. אבל נראה שהיא נופלת יותר מ"קצת", למרות שעדיין מדובר על כתב-יד מדויק מאוד. שהרי בכתי"ל יש מאות רבות של טעויות, למרות שהיא עדיין מדויקת מאוד; ואילו כתר ארם צובה מהווה יצירה כמעט-מושלמת.

- פתח וסגול (שריד של מסורת ההגייה הבבלית)
- דוגמאות רבות של השמטת דגשים (גם כאן טען דותן שמדובר על שריד של מסורת ההגייה הבבלית) ולפעמים הוספתם, וכך גם לגבי מפיק.^[44]
- השמטתן של נקודות חטף או הוספתן (לעתים).
- טעויות סופר מובהקות אחרות (רבות). בדוגמאות מהסוג הזה בדרך כלל הוספנו סימן קריאה (!) בתיעוד הנוסח לאחר שהבאנו את נוסח כתי"ל. לעומת זאת אין סימן קריאה בסוגים טיפוסיים של ניקוד חריג בכתי"ל (כגון השמטת דגש).

רשימות שונות של חריגות הניקוד בכתי"ל חוברו במשך הזמן על ידי דותן,^[45] ברויאר,^[46] וברשימת ההערות שבתוך מהדורת וסטמינסטר.^[47] רשימות אלו משלימות אחת את השנייה,^[48] ואיסוף של הנתונים מכולן ביחד מראה באופן ברור שכת"ל מייצג שיטת ניקוד מובהקת וברורה, אבל הביצוע שלה למעשה אינו מושלם בכלל. מבט קל על ההערות במבחר פרקים מתוך מהדורת וסטמינסטר מראה שיש לפחות ניקוד חריג אחד ברוב הפרקים בתנ"ך, ובפרקים רבים יש כמה.^[49]

בכמעט כל המקומות מדובר על ניקוד חריג בכתי"ל בלבד מול שאר כל חבריו, ולכן אין כל בעיה לזהות בכתי"ל את הטעות המובהקת, או את השריד שנשאר בו מתוך מסורת הגייה אחרת. וכך אפשר לקבוע את הנוסח לפי שאר כתב-היד (ואף להתחשב לעת הצורך בניקוד שבדפוסים המאוחרים שהוא פחות מדויק מכתב-היד רק במעט),^[50] וכך להגיע אל שחזור מהימן לניקוד שהיה בכתר ארם צובה.

במהדורתנו תיעדנו ניקוד חריג בכתי"ל במאות מקומות בעקבות הרשימות הקיימות. בדקנו את הנתונים מחדש בכל מקום על ידי עיון בצילום כתב-היד, ולפעמים הגענו למסקנה שונה. ואף הוספנו על הנתונים הקיימים ברשימות דוגמאות חדשות אחדות. כל הנתונים לגבי ניקוד חריג בכתי"ל מובאים במלואם בתוך תיעוד הנוסח.

הנוסח המקובל בדפוסים: הנוסח המוכר בדפוסים הרבים של התנ"ך (עד דפוס קורן ועד בכלל) מבוסס בעיקר על מקראות גדולות דפוס ונציה, ובנוסף על התיקונים שנעשו בנוסח זה בחיבורים "אור תורה" ו"מנחת שי" וגם על ידי מדקדקים מאוחרים יותר. נוסח זה משקף היטב את נוסח המסורה ברוב המכריע של התורה, אמנם יש בו כמה עשרות הבדלים משמעותיים מהנוסח המשותף של כתב-היד הטברנים. רובם הגדול הם עניינים של פתח וקמץ או של צירה וסגול.^[51]

בגלל שהתורה נקראת בציבור במחזור שנתי, וכל שינוי קטן מהנוסח המקובל בולט למי שמכיר היטב את הקריאה, לכן ציינו את השינויים בניקוד המקובל בתוך תיעוד הנוסח.^[52]

נוסח הטעמים בכתי"ל

קפדנותו ודיוקו של כתי"ל באים לידי ביטוי מובהק בתחום הטעמים עוד יותר מאשר בתחום ניקוד. לגבי הניקוד כאמור, יש לפחות ניקוד חריג אחד ברוב פרקי התנ"ך ולעתים קרובות אף יותר, ואילו בתחום הטעמים איננו מוצאים טעויות או הטעמה חריגה בפרקים רבים. ורוב הטעויות בטעמים (המעטות ממילא) הם בסימון מקום הטעם או בטעם חסר, כך שניתן לזהות אותן בקלות ולתקן לפי שיטת הכתר וכתבי־היד הקרובים לו. כך תיאר ייבין את מערכת הטעמים בכתי"ל:^[53]

בטעמי כ"א הספרים דומה הוא לא כמעט בכל, הן בהטעמה בכללותה הן בפרטי כלליה. שינויים מא בהטעמה בכללותה נדירים מאוד. מצאתי, למשל: ואמרתי אליכם (ל ש"מ"ב יג, כח; אקש 1 בקדמא ואזלא).

הטעמת המשרתים בטעמי אמ"ת כמעט תמיד כבא וכנסר בשם ב"א בחילופים. לפעמים מצויים תיקונים בהטעמת המשרתים, בייחוד מנוסח ב"נ לנוסח ב"א, כגון במשרתי הפזר (נ.6) ועוד.

המרכא מסומן בל בצורה ברורה פחות מאשר בא; משום כך נסיגת טעם לראש תיבה או הטעמת שני משרתים, שהראשון בהם מרכא, בתיבה אחת – מסומנת בל בצורה ברורה פחות מאשר בא, ולעתים קרובות הברה שבה מרכא ברור בא, הסימן שבה בל נראה כגעיה ברורה. לפעמים נמחקה בל געיה ונכתב מרכא – מה שמסייע בזיהוי הטעמים. הקפה מן הסוג המתואר מא.6 אינה מצויה בל יותר משבא.^[54]

דיוקם של כל כתבי־היד הקרובים לכתר, וכת"ל בראשם – כל כך גדול, עד שבכל החריגות המעטות ממילא יש רק כתבי־יד אחד חריג השונה מכל שאר חבריו (וכמעט תמיד שונה גם מהנוסח המקובל בדפוסים). ברויאר מצא רק יוצא מן הכלל אחד בכל התורה, שבו יש מחלוקת בין שני כתבי־יד לשנים אחרים:

- במדבר, בהעלתך (ח, יח): [וְאֶקַח אֶת־הַלֹּיִם תַּחַת כָּל־בָּכּוֹר בְּבִנֵּי יִשְׂרָאֵל:] * (שש1 ובדפוסים) / [וְאֶקַח אֶת־הַלֹּיִם תַּחַת כָּל־בָּכּוֹר בְּבִנֵּי יִשְׂרָאֵל:] (לב).

גם בבדיקה שלנו של כתי"ל והקלדת וסטמינסטר מול כתבי־יד ומהדורות אחרות, לא מצאנו דוגמה נוספת לכך. ברויאר גם מצא שלושה מקומות בלבד בכל התורה של חריגות בעלות משמעות בכתי"ל, כאשר הוא ניצב לבדו מול שאר כתבי־היד הקרובים לכתר:

- בראשית, וירא (כ, ז): [וְאִם־אֵינֶךָ מְשִׁיב דָּע כִּי־מוֹת תָּמוּת אֶתָּה וְכָל־אֲשֶׁר־לָךְ:] * (שש1 ובדפוסים) / [וְאִם־אֵינֶךָ מְשִׁיב דָּע כִּי־מוֹת תָּמוּת אֶתָּה וְכָל־אֲשֶׁר־לָךְ:] (ל). הטעמת כתי"ל אפשרית, אבל גם ייתכן שמדובר על החלפת זקף קטן ברביע (נקודה אחת במקום שתיים). חשוב לציין שההבדל הכי נפוץ והמשמעותית ביותר בין חריגות ההטעמה המעטות בכתי"ל בתנ"ך, ובתוך מסורת כתבי־היד בכלל (שהיא בדרך כלל אחידה), הוא דווקא השינוי בין נקודה אחת לשתיים, לרביע או לזקף קטן (ראו לדוגמה יהושע א, ז).
- בראשית, ויגש (מד, כ): [וְאֶחָיו מֶת וַיָּתֵר הוּא לְבָדּוֹ לְאִמּוֹ וְאֶבְיוֹ אֶהְיֶה:] * (בשש1 ובדפוסים) / [וְאֶחָיו מֶת וַיָּתֵר הוּא לְבָדּוֹ לְאִמּוֹ וְאֶבְיוֹ אֶהְיֶה:] (ל). הטעמה זו מוזרה, ונראה שיש כאן טעות בכתי"ל בהשפעת הטעמים בפסוק אחר הדומה לו (מב, לח).
- דברים, כִּי־תבוא (כח, נט): [מִכּוֹת גְּדֹלֹת וְנֶאֱמָנוֹת וְחֻלִּים רָעִים וְנֶאֱמָנִים:] * (אשש1) / [מִכּוֹת גְּדֹלֹת וְנֶאֱמָנוֹת וְחֻלִּים רָעִים וְנֶאֱמָנִים:] (ל ובדפוסים). מכיוון שהמסורת המשותפת בדפוסים תומכת בגרסת כתי"ל, ברור שלא מדובר על סתם טעות סופר אלא על שיטה תחבירית אחרת.

בנוסף לשלושת הדוגמאות הללו מצאנו עוד אחדות במשך ההגהה של כתי"ל בתורה ובשאר המקומות בתנ"ך החסרים בכתר, וכולם מצויינים במקומם בתיעוד הנוסח. בכוונתנו להוסיף אותם לרשימה זו תוך כדי בדיקה מחדש של תבניות הנוסח.

כתי"ש: ברויאר מצא שגם כתי"ש מדויק להפליא בנוסח הטעמים בתורה, כמו כתי"ל או אף יותר, וגם בו אין כמעט חריגות בכלל מול המסורת המשותפת הבאה לידי ביטוי בשאר כתבי־היד. רק במקום אחד בלבד יש טעות סופר ברורה:^[55]

- במדבר, במדבר (א, כח): [מִזֶּן עֲשָׂרִים שָׁנָה וְנִמְעָלָה:] * (לש1 ובדפוסים) / [מִזֶּן עֲשָׂרִים שָׁנָה וְנִמְעָלָה:] (ש)

הסכמת כתי"ל וכת"ש: דוגמה יחידה זו יוצאת מן הכלל, והיא מוכיחה את הכלל: נוסח כתי"ל וכת"ש מדויקים להפליא לגבי נוסח הטעמים בתורה, וכמעט שאין ביניהם שום הבדלים בעלי משמעות בכל התורה כולה. לכן ניתן לקבוע את נוסח הטעמים בתורה בביטחון מלא ע"פ הסכמת שניהם.

כמו שכבר הסברנו בפרק השני של המבוא, רכיבים מסויימים בשיטת הטעמים בכתי"ל שונים מנוסח הכתר ו/או ממדיניות העיצוב במהדורתנו; לא מדובר על ספק לגבי עצם קביעת הנוסח אלא על שיטות ידועות מראש. כל שינוי מנוסח כתי"ל בגלל הרכיבים האלה יקבל תיעוד מלא בדפי העריכה של המהדורה. ביניהם:

- מתיגת הזקף (מקומה של המתיגה או עצם קיומה של המתיגה)
- מקף בתיבת משרת
- פשטא מלעיל וטעם כפול בהברה המוטעמת

מסורת הקוראים בתורה: עשרת הדברות

הטעם התחתון והטעם העליון

צילום של שני עמודים מפרשת "ואתחנן", כולל עשרת הדברות, מהחלק החסר בכתר ארם צובה. בצילום אפשר לראות את הפסוקים החל מ"גְּדֹלִים וְעֲצָמִים מִמֶּנָּה מִפְּנֵיךָ" (דברים ד לח) ועד "אֲשֶׁר יִיטֵב לָךְ וְאֶשְׁ[ר]" (דברים ו ג).

בעשרת הדברות שבספר שמות (פרשת יתרו) ובספר דברים (פרשת ואתחנן) אנחנו מוצאים שתי מערכות טעמים הכתובות ביחד בתוך רצף הפסוקים. כך מופיע בכתבי-היד בכל התקופות מאז בעלי המסורה, וכך היה מקובל גם בדפוסים עד הדור האחרון. את שתי המערכות כבר נהוג לכנות בשמות "הטעם התחתון" ו"הטעם העליון":

- **הטעם התחתון** מבוסס על חלוקה של עשרת הדברות לפי מתכונת של פסוקים באורך רגיל, ובו יש לפעמים כמה פסוקים בתוך דיבר אחד ארוך, או לחלופין כמה דברות קצרים בתוך פסוק אחד. גם הטעמתם של הפסוקים היא בהתאם למתכונת זו של פסוקים באורך רגיל. בטעם התחתון שבכתבי-היד יש סה"כ 12 פסוקים.
- **הטעם העליון** מבוסס על חלוקה לעשרה דברות, כאשר כל דיבר הוא "פסוק" אחד בדיוק, ולכן אנחנו מוצאים שבטעם העליון בכתבי-היד יש עשרה פסוקים בדיוק כמספר הדברות. אמנם חלק מה"פסוקים" האלה ארוכים בהרבה מפסוק רגיל (לדברות הארוכים), וחלק מהם קצרים בהרבה מפסוק רגיל (לדברות הקצרים). ואף התאמתם של ה"פסוקים" החרויים היא בהתאם לאורכם החרוי.

בהטעמה הכפולה שבכתבי-היד יש ניסיון כללי להקפיד על כך שאם וכאשר יש שני טעמים שונים הבאים זה אחר זה באות אחת (אחד לטעם התחתון ואחד לטעם העליון), שהטעם התחתון יהיה כתוב ראשון והטעם העליון אחריו.^[56] הכלל הזה ברור ומובהק למרות מעידות אחדות של כתבי-יד אחד מול שאר כתבי-היד הקרובים לכתר.^[57]

הטעם הראשון שהוא "הטעם התחתון", המחלק כאמור את המקרא לפי מתכונת של פסוקים רגילים אף בעשרת הדברות, משקף את מסורת קריאתם בהטעמה של חכמי המקרא בטבריה. ואילו הטעם השני שהוא "הטעם העליון", משקף את מסורת הקריאה הבבלית, המגדירה את עשרת הדברות לפי **המסורת המדרשית שהייתה בידם**. על דרשתו של רבי שמלאי המובאת בגמרא (מכות כ"ד ע"א) נאמר בתלמוד הבבלי:

"אנכי" ו"לא יהיה לך" מפי הגבורה שמענום.

לפי מסורת זו יוצא שהדיבר הראשון מתחיל ב"אנכי" ואילו הדיבר השני מתחיל ב"לא יהיה לך", ואכן כך הוא בטעם העליון שבכתבי-היד. ולכן הדיבר הראשון בטעם העליון (שאינו "פסוק" במתכונת הרגילה) הוא באמירה הישירה והחיובית: "אֲנִכִּי יְהוָה אֱלֹהֶיךָ אֲשֶׁר הוֹצֵאתִיךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם מִבְּיַת עַבְדִּים". ואילו הדיבר השני כולל את כל האמירות של "לאו" ביחד: "לֹא יִהְיֶה-לָּךְ אֱלֹהִים אֲחֵרִים עַל-פָּנַי, לֹא תַעֲשֶׂה-לָּךְ פֶּסֶל וְכָל-תְּמוּנָה... לֹא-תִשָּׁתַחֲוֶה לָהֶם וְלֹא תַעֲבֹדֵם... לֹא-הֲבִי וְלִשְׁמִי מִצֹּתִי". ברור שגם דיבר ארוך זה אינו "פסוק" אחד לפי המתכונת הרגילה.

יש לשים לב שמסורת זו לחלוקתם של שני הדברות הראשונים לא הייתה נחלתם של חכמי בבל בלבד, כי היא עולה באופן ברור גם מהתרגום הירושלמי המדרשי ("יונתן"), המגדיר במפורש את גבולותיהם של שני הדברות הראשונים: "אנכי ה' אלהיך" הוא "דבירא קדמאה", ואילו "לא תעשה לך" הוא "דבירא תנינא".^[58] מסורת זו של קריאה הייתה קיימת אם כן לא רק בבבל אלא גם בארץ ישראל. לכן בכתיבת "הטעם העליון", נתנו חכמי המסורה ביטוי למסורת שהייתה גם במקומם אע"פ שלא זו הייתה מסורת הקריאה וההטעמה המקובלת בדיהם.

בניגוד לחלוקה זו, בטעם התחתון הפסוק הראשון הוא כך: "אֲנֹכִי יְהוָה אֱלֹהֶיךָ אֲשֶׁר הוֹצֵאתִיךָ מֵאֶרֶץ מִצְרָיִם מִבְּיַת עַבְדִּים לֹא יִהְיֶה לְךָ אֱלֹהִים אֲחֵרִים עַל-פְּנֵי", כאשר שני חלקי הפסוק הם בדרך הניגוד במישור של הנאמנות האישית כלפי ה'. ואילו שאר העניין מבטא את האיסורים המעשיים ואת האזהרות הנובעים מתוך אותה נאמנות (והם מהווים שלושה פסוקים נוספים במתכונת הרגילה). חלוקה זו של הפסוקים קרובה יותר לפשוטו של מקרא.

חכמי המקרא הטברנים שילבו, אם כן, את מסורת הקריאה המקומית שלהם ביחד עם מסורת קריאה נוספת, כל אחת לפי הטעמתה, וכך נוצרה על ידם מערכת ההטעמה הכפולה בעשרת הדברות. שילוב מיוחד זה מתבטא גם ברשימות סכומי הפסוקים בכתיב־היד הטברנים: סכומי הפסוקים לפרשות השבוע בספרים שמות ודברים הם לפי הטעם העליון ומסורת הקריאה הבבלית (החלוקה לפרשות השבוע היא כידוע מנהג בבלי במקורה). ואילו סכומי הפסוקים לספרים שמות ודברים בשלמותם הם לפי הטעם התחתון ומסורת הקריאה של ארץ ישראל.^[59]

השיבוש שחל בדפוסים

בדפוסים המוכרים עד לדור האחרון, האמירה "אֲנֹכִי יְהוָה אֱלֹהֶיךָ אֲשֶׁר הוֹצֵאתִיךָ מֵאֶרֶץ מִצְרָיִם מִבְּיַת עַבְדִּים:", שהוא הדיבר הראשון בטעם העליון שבכתיב־היד, הפך להיות הפסוק הראשון בטעם התחתון, וכן האמירה "לֹא יִהְיֶה לְךָ אֱלֹהִים אֲחֵרִים עַל-פְּנֵי" מהווה פסוק שני בטעם התחתון. ואילו בטעם העליון כל הפרשה כולה ("מֵאֲנֹכִי יְהוָה אֱלֹהֶיךָ" ועד "לֹא־הָיָה וְלִשְׁמִי מִצֹּתִי:") נקראת כפסוק אחד ולא שניים! יוצא אם כן שבטעם התחתון שבדפוסים יש סה"כ 13 פסוקים ולא רק 12 (בגלל חלוקת הפסוק "אנכי... על פני" לשניים). ואילו בטעם העליון שבדפוסים יש רק 9 "פסוקים" לעשרת הדברות!

הרב מרדכי ברויאר כבר דן באריכות ובאופן משכנע בהשתלשלות הנוסחים בעשרת הדברות מכתב־היד ועד לדפוסים האחרונים. פרטי ההסבר שלו אינם מעניינים כאן, והרוצה לדעתם יראה בספרו.^[60] כדאי להזכיר רק את משמעות הדברים בטעם העליון שבדפוסים לפי הצעתו: קריאת הפרשה הראשונה כולה ("מֵאֲנֹכִי יְהוָה אֱלֹהֶיךָ... עד "...וְלִשְׁמִי מִצֹּתִי:"), כאילו שהיא מהווה "פסוק" או "דיבר" אחד, באה ללמדנו שהדברות שנאמרו "מפי הגבורה" נחשבים ל"דיבור אחד".^[61]

עשרת הדברות במהדורתנו

נספחים של טבלאות להשוואה: במהדורתנו הבאנו ברצף הפסוקים את שתי מערכות הטעמים המשולבות ביחד, כנהוג בכתיב־היד ובדפוסים מדורי דורות. אמנם בסוף כל הדפים השייכים לעשרת הדברות (דף הפרק, דף הפרשה, ודף הספר המלא) מופיע נספח מיוחד שיש בו הבחנה בהירה בין הטעם התחתון והטעם העליון ע"י הצגתם זה מול זה בתוך טבלה.^[62] באותם נספחים יש גם השוואה נוספת בין עשרת הדברות שבספר שמות לבין עשרת הדברות שבספר דברים, כלומר: טבלה אחת להשוואת הטעם התחתון בשני הספרים, וטבלה שנייה להשוואת הטעם העליון בשני הספרים. הקישור בין רצף הפסוקים (שבהם שתי המערכות משולבות ביחד) לבין הנספחים (שבהם מבחינים בין שתי המערכות בעזרת טבלה) מתבצע ע"י לחיצה על הסימן הזה: "↑↓" (שמופיע מיד בתחילת העשרת הדברות בתוך רצף הפסוקים). לחיצה זו מביאה את הקורא אל הטבלאות הבאות:^[63]

- עשרת הדברות בספר שמות
- עשרת הדברות בספר דברים

גירסת כתבי־היד מול הדפוסים: לגבי ההבדל בין נוסח כתבי־היד לנוסח הדפוסים, הגירסה העיקרית במהדורתנו תהיה כמובן נוסח כתבי־היד. נוסח זה בלבד יופיע בתוך רצף הפסוקים (בהטעמה הכפולה). אמנם בנספחים, לאחר טבלאות השוואה המבוססות על נוסח כתבי־היד, יופיעו לתועלת הקורא גם טבלאות המבוססות על נוסח הדפוסים. תהיה שם אף השוואה ישירה בין נוסח כתבי־היד לבין נוסח הדפוסים כדי להבהיר את ההבדלים החשובים ביניהם.

רשימת הדפים לעשרת הדברות

דפי עשרת הדברות ב"מקרא על פי המסורה"

דף הראשי של עשרת הדברות	הדף הראשי של עשרת הדברות באנגלית	דף בסיס טכני לעשרת הדברות	דפי מקרא: עשרת הדברות בטעמים כפולים	דפי מקרא: הטעם התחתון והטעם העליון
עשרת הדברות	עשרת הדברות	עשרת הדברות בסיס	ספר שמות פרשת יתרו שמות פרק כ'	ספר שמות פרשת יתרו שמות פרק כ'
עשרת הדברות בספר דברים	עשרת הדברות	עשרת הדברות בסיס	ספר דברים פרשת ואתחנן דברים פרק ה'	ספר דברים פרשת ואתחנן דברים פרק ה'

ציון מספרי הפסוקים בעשרת הדברות

יש מבוכה רבה בדפוסים של התנ"ך לגבי ציון מספרי הפסוקים בעשרת הדברות. האם לציין מספר פסוק עבור כל פסוק בטעם התחתון? או בטעם העליון? או אולי עבור כל התחלה של פסוק חדש בשניהם כאחד? והמבוכה רבה עוד יותר בגלל השיבוש שחל בדפוסים: בכתבי־היד הטברנים יש רק 12 פסוקים בטעם התחתון, ואילו בדפוסים המקובלים יש 13.

ברוב הדפוסים מדפיסים, כאמור לעיל, מערכת טעמים כפולה בעשרת הדברות, כלומר הטעם התחתון והטעם העליון ביחד. אבל מספרי הפסוקים שבהם רשומים לפי הפסוקים של הטעם התחתון דווקא, וכך יוצא שיש בהם מספרים ל-13 פסוקים בעשרת הדברות (שמות פרק כ', 14-2; דברים פרק ה', 18-6). כך מופיע גם בדפוס קורן, שבו הדפיסו בפנים ברצף הטקסט את הטעמים של הטעם התחתון בלבד, והמספרים שבו הם בהתאם לכך (שמות כ, ב-יד; דברים ה, ו-יח).

יש גם דפוסים (כגון לטריס ו-BHS) שבהם נותנים מספר של פסוק חדש לאחר כל סימן של סוף פסוק, בין אם הוא שייך לטעם התחתון ובין אם הוא שייך לטעם העליון. כלומר: יש בהם מספר עצמאי ל"לא יהיה לך", וכן מספר עצמאי ל"לא תנאף" ו"לא תגנב" ו"לא תענה". כך יוצא שיש בהם מספרים ל-16 פסוקים בעשרת הדברות (שמות כ, 17-2; דברים ה, 21-6).

אבל בנוסח כתבי־היד יש, כאמור לעיל, 12 פסוקים בלבד בטעם התחתון, כי המלים "לֹא יִהְיֶה־לְךָ אֱלֹהִים אֲחֵרִים עַל־פְּנֵי" הן סופו של הפסוק הראשון. לכן ברוב המהדורות החדשות יחסית כגון דותן וברויאר ומג"ה, המבוססות באופן ישיר על נוסח כתבי־היד הטברנים, יש מספרים ל-12 פסוקים בלבד בעשרת הדברות (שמות כ, ב-יג; דברים ה, ו-יז). אמנם במקראות גדולות הכתר, שאף הוא מבוסס לגמרי על נוסח כתבי־היד, יש מספרים ל-13 פסוקים בעשרת הדברות (כי גם "לֹא יִהְיֶה־לְךָ אֱלֹהִים אֲחֵרִים עַל־פְּנֵי" מקבל בו מספר של פסוק). נראה שבמקראות גדולות הכתר ויתרו קצת על העקביות (מספר לכל פסוק בטעם התחתון בלבד) כדי לשמור על המספרים מהדפוסים הישנים וכך למנוע בלבול.

המהדורות הדיגיטליות האחרות באינטרנט מבוססות אף הן על נוסח כתבי־היד. במהדורת ממון ממרא יש מספרים ל-12 פסוקים בעשרת הדברות, בהתאם לטעם התחתון שבכתבי־היד ובעקבות מהדורת ברויאר. ואילו ב-WLC יש מספרים ל-16 פסוקים, כלומר מספר עצמאי לאחר כל סימן של סוף פסוק בכתבי־היד, בטעם תחתון ובטעם העליון כאחד.

מספרי הפסוקים במהודרתנו יהיו בהתאם לטעם התחתון שבכתב־היד, בדומה למהדורות דותן, ברויאר, וממכון ממרא. לכן בשני הפרקים שבהם נמצאים שעשרת הדברות (שמות כ' ודברים ה'), המספרים יהיו שונים מדפוס קורן ומכל הדפוסים הישנים.

פסוק מעשה ראובן

פסוק מעשה ראובן בכתב־ש' (ובו ציון ל"טעמא קדמא")

חוץ מעשרת הדברות, יש עוד פסוק אחד במקרא שבו אנחנו מוצאים מערכת טעמים כפולה. מדובר על הפסוק של מעשה ראובן בפרשת וישלח (בראשית לה, כב):^[64]

וַיְהִי בִשְׁנֵן יִשְׂרָאֵל בְּאֶרֶץ הָהוּא וַיִּלְךָ רְאוּבֵן וַיִּשְׁכַּב אֶת־בְּלֵהָ פִלְגֶשׁ אֲבִיו וַיִּשְׁמַע יִשְׂרָאֵל:

(א) לפי מערכת הטעמים הנכתבת שנייה בכתב־היד, המסתיימת בסילוק (סוף פסוק), יחידה זו היא פסוק עצמאי, ואין לו קשר ישיר לפסוק הבא (שמופיע לאחר רווח של פרשה פתוחה):

וַיְהִי בִשְׁנֵן יִשְׂרָאֵל בְּאֶרֶץ הָהוּא וַיִּלְךָ רְאוּבֵן וַיִּשְׁכַּב אֶת־בְּלֵהָ פִלְגֶשׁ אֲבִיו וַיִּשְׁמַע יִשְׂרָאֵל: (פ) וַיְהִי בְנֵי־יַעֲקֹב שְׁנִים עָשָׂר:

(ב) ואילו לפי מערכת הטעמים הנכתבת ראשונה בכתב־היד, ומסתיימת באתנחתא, הפסוק של מעשה ראובן ממשיך אף לאחר הרווח של הפרשה הפתוחה:

וַיְהִי בִשְׁנֵן יִשְׂרָאֵל בְּאֶרֶץ הָהוּא וַיִּלְךָ רְאוּבֵן וַיִּשְׁכַּב אֶת־בְּלֵהָ פִלְגֶשׁ אֲבִיו וַיִּשְׁמַע יִשְׂרָאֵל (פ) וַיְהִי בְנֵי־יַעֲקֹב שְׁנִים עָשָׂר:

השיטה האחרונה מחברת את שני הפסוקים מלפני הרווח של הפרשה ולאחריה בעקבות האמירה המדרשית שכל בני יעקב "שקולים כאחד", כולל ראובן ולמרות מעשהו (שבת נ"ה ע"ב):

אמר רבי שמואל בר נחמני אמר רבי יונתן: כל האומר ראובן חטא אינו אלא טועה, שנאמר: "ויהיו בני יעקב שנים עשר" – מלמד שכולן שקולים כאחד. אלא מה אני מקיים "וישכב את בלהה פילגש אביו"? מלמד שבלבל מצעו של אביו, ומעלה עליו הכתוב כאילו שכב עמה.

ברור שהשיטה הראשונה (א) היא זו שמחלקת את עניין לפסוקים במתכונת רגילה ובהתאם לפשוטו של מקרא, כמו שעושה "הטעם התחתון" בעשרת הדברות. ואילו בשיטה השנייה (ב) יש הטעמה לפסוק אחד שכולל בתוכו שני פסוקים לפי המתכונת הרגילה, ובניגוד לפשוטו של מקרא, כמו שעושה "הטעם העליון" בעשרת הדברות. אמנם יש ייחוד בהטעמה הכפולה בפסוק מעשה ראובן, כי בו ההטעמה המדרשית (ב) נכתבת ראשונה וההטעמה ה"רגילה" (א) נכתבת שנייה. וזה ההיפך מעשרת הדברות, שבהם "הטעם התחתון" נכתב ראשון ו"הטעם העליון" לאחריו.

יש עדות נאמנה ומובהקת שהשיטה הראשונה (א) היא אכן המקבילה לטעם התחתון בעשרת הדברות, למרות שהיא כתובה אחרונה בפסוק מעשה ראובן. מדובר על הערת מסורה מיוחדת במסורה הקטנה בכתב־ש:

"זה הפסוק יש לו שני טעמים טעמ' קדמ' וַיְהִי בִשְׁנֵן יִשְׂרָאֵל בְּאֶרֶץ הָהוּא וַיִּלְךָ רְאוּבֵן וַיִּשְׁכַּב אֶת־בְּלֵהָ פִלְגֶשׁ אֲבִיו וַיִּשְׁמַע יִשְׂרָאֵל:"

כלומר, המסורה בכתב־ש מקפידה לציין במפורש את הטעמים השייכים לשיטה הראשונה (א) בשם "טעמא קדמא". ובעשרת הדברות בכתב־ש היא עושה בדיוק אותו הדבר לטעם התחתון דווקא. הרי לנו עדות מפורשת

ששתיהן שייכות לאותה מסורת של הטעמה (וגם ההגיון מורה כך), למרות ששתי השיטות כתובות בסדר הפוך בפסוק שלנו.

לגבי עשרת הדברות ראינו שסכומי הפסוקים לפרשות הם לפי קריאת הטעם העליון שהייתה נהוגה בבבל (10 פסוקים בעשרת הדברות), ואילו סכומי הפסוקים לספרים המלאים הם לפי קריאת הטעם התחתון שהייתה נהוגה בארץ ישראל (12 פסוקים בעשרת הדברות), כולל אצל בעלי המסורה הטברנים. אבל לגבי סכומי הפסוקים בפרשת וישלח ולספר בראשית כולו הסכומים זהים, כלומר אין בהם הפרש של פסוק אחד בגלל החיבור או אי-החיבור של פסוק מעשה ראובן לפסוק שלאחריו. אצל שניהם מדובר על שני פסוקים, ועובדה זו דורשת הסבר.

הרב מרדכי ברויאר הציע שסכומי הפסוקים לפרשות ולספרים אכן מציגים את מנהגי הקריאה הקדומים של בבל וארץ ישראל, כאשר שניהם כאחד נהגו שלא לחבר את פסוק מעשה ראובן לפסוק שלאחריו, אלא לקרוא במתכונת של פסוקים רגילים בהתאם לפשוטו של מקרא (כלומר בשיטה המקבילה לטעם התחתון). "טעמא קדמא" הוא אם כן מנהג הקריאה מקדמת דנא. אבל נראה שבעלי המסורה הטברנים עצמם לא נהגו כמנהג ארץ ישראל הקדום, אלא דווקא נהגו לחבר את שני הפסוקים בקריאתם ולחבר אותם לפסוק אחד בהטעמה, באופן שמביע את כבודו של ראובן בהתאם למדרש ולתרגומי ארץ ישראל.^[65] ולכן הקדימו הנקדנים/מסרנים את טעמי "הטעם העליון" בפסוק מעשה ראובן, כי זה היה מנהג קריאתם בפועל, אבל הם גם שמרו על מנהג המשותף של ארץ ישראל הקדום ושל בבל (המשתקף כאמור בסכומי הפסוקים) וכתבו את "הטעם התחתון" לאחריו.

לפי הרב מרדכי ברויאר, יוצא מזה שמנהג ארץ ישראל הקדום היה לקרוא את פסוק מעשה ראובן לפי מתכונת רגילה של פסוקים, בדומה לטעם התחתון בעשרת הדברות, וכך היה גם מנהג בבל לגבי פסוק מעשה ראובן. ואילו בעשרת הדברות לא היה להם מנהג משותף, כי בארץ ישראל קראו בטעם התחתון ובבבל קראו בטעם העליון.

יוצא גם שמנהג הקריאה המשותף בתרגומים של ארץ ישראל שייך תמיד לטעם העליון, כלומר שלפי התרגומים לא מחלקים את הפסוקים במתכונת רגילה ובהתאם לפשוטו של מקרא, אלא מחלקים אותם לפסוקים ארוכים מאוד וקצרים מאוד בהתאם להבנה מדרשית. דבר זה נכון הן לגבי פסוק מעשה ראובן בבראשית, והן לגבי עשרת הדברות בשמות ובדברים. לפי זה מייצגים התרגומים של ארץ ישראל מסורת קריאה שונה מזו של בעלי המסורה הטברנים בעשרת הדברות: לפי התרגומים קוראים את עשרת הדברות בטעם העליון, ולפי בעלי המסורה קוראים אותם בטעם התחתון. אבל לגבי פסוק מעשה ראובן המנהג משותף: קוראים אותו בטעם העליון, הן לפי התרגומים והן לפי בעלי המסורה הטברנים.

ואולי ייתכן שניתן להציע הסבר נוסף לזה של הרב ברויאר. אמנם נראה ברור לגמרי שבעשרת הדברות, הקדימו בעלי המסורה הטברנים בכוונה את הטעמים של מסורת הקריאה שלהם עצמם לטעמים של המסורת האחרת. אבל בפסוק מעשה ראובן מדובר על אותיות מעטות שנכתבים בהן שני טעמים זה אחר זה, כאשר הכי בולטת והחשובה ביותר היא האות אל"ף בתיבה "ישראל", שבה נכתבים אתנחתא וסילוק ביחד. טעם האתנחתא הזה עומד מיד לפני רווח של פרשה פתוחה כדי לחבר בין שני הפסוקים (למרות הרווח ובניגוד לפשוטו של מקרא), ושאר הטעמים המטעמים לו באים רק בעקבותיו. בניגוד לטעם העליון בעשרת הדברות, שבא כדי להבליט את כל אחד מהדברות וכך לפארו, ההטעמה המקבילה בפסוק מעשה ראובן קיימת אך ורק כדי להצניע את המעשה ע"י חיבורו לפסוק הבא.

ואם כן אולי היה ראוי במקרה כזה להקדים את האתנחתא לסילוק, כי כך ניתן להדגיש דווקא את האתנחתא, ואת החיבור בין הפסוקים למרות הרווח, וכך להצניע את מעשה ראובן. כלומר: אולי גם במעשה ראובן ייצג הטעם התחתון את מסורת קריאתם של בעלי המסורה הטברנים, אבל מתוך כבוד לעצם העניין המובע במסורת האחרת הקדימו לכתוב אותה ראשון (ולא בגלל שהיא הייתה מנהגם בפועל). הערות המסורה המפורטות בכת"ש לגבי "טעמא קדמא" באות אם כן למנוע טעויות, ע"י ציון מדויק למנהגו של המסרן עצמו, כדי שהקורא לא יטעה בגלל הסדר של הטעמים בפסוק מעשה ראובן או בגלל המורכבות של ההטעמה הכפולה בעשרת הדברות.

במהדורתנו: מכיוון שמדובר בסך הכל על פסוק אחד בלבד, ועוד שמערכת הטעמים הכפולה במעשה ראובן נובעת דווקא מהרצון להצניע את העניין, לכן לא נקדיש לו נספח מיוחד בדף עצמאי. במקום זה נסתפק בטבלה קצרה בסוף הדף **של הפרשה** והדף **של הפרק**.^[66] הנוסח של ההטעמה הכפולה יישאר בתוך הרצף של הפרשה יחד עם הקישור הישיר בסימן המיוחד ("↑↓").

מספרי הפסוקים: כבר ראינו לעיל שיש חוסר עקביות בין הדפוסים השונים לגבי ציון מספרי הפסוקים בשמות פרק כ' ובדברים פרק ה' בגלל ההטעמה הכפולה בעשרת הדברות. אך בעיה זו אינה קיימת לגבי מעשה ראובן, כי משום מה בכל הדפוסים מציינים את הכל (כולל "וַיְהִי בְּנִי-יַעֲקֹב שְׁנַיִם עָשָׂר") במספר של פסוק אחד (דהיינו פרק ל"ה פסוק כ"ב). ולכן כך נעשה גם במהדורתנו.

מסורת הקוראים בתורה: נוסח הניקוד והטעמים בכת"ל

- א. להלן רשימות של המקומות שבהם חרגנו מנוסח הניקוד והטעמים שבכתב־היד, לפי סדר ספרי התורה.
- ב. בחלק מהמקומות מדובר על טעות ודאית בכתב־היד, בניקוד חריג^[67] או בהטעמה חריגה. ציינו פריטים מהסוג הזה בסימן קריאה (!).
- ג. בחלק מהמקומות החריגה בנוסח כתב־היד היא רק בספק, בגלל שכתב־היד מטושטש, או בגלל שכוונתו של המסרן בסימון הניקוד או הטעם אינה חד-משמעית, או בגלל שבוצע תיקון בתוך כתב־היד (ע"י המסרן עצמו או ע"י יד מאוחרת). ציינו פריטים מהסוג הזה בסימן שאלה (?).
- ד. ברשימות הללו מובאות גם תופעות מיוחדות או ראויות לציון בנוסח הניקוד והטעמים בכתב־היד, אף אם לא חרגנו מנוסחו. אם הבאנו את נוסח כתב־היד במהדורתנו אז הפריט מסומן בכוכבית (*).
- ה. הרשימות אינן כוללות שינויים מנוסח כתב־היד בעקבות מדיניות העיצוב הכללית במהדורתנו. יש רשימות עצמאיות לחלק מהשינויים האלה משני סוגים, שהם נפוצים במיוחד ונמצאים במאות מקומות בתנ"ך: ראו את רשימת **החטפים באותיות לא גרוניות בתורה**, ואת הרשימה **לנוסח הגעיות בתורה**.
- ו. בסוף כל פריט ציינו בקצרה את הסוג של הטעות או של התופעה המסוימת המופיעה בו, אך לא הבאנו את הנתונים המלאים לגבינו. למידע מלא לגבי כל פריט המובא ברשימות, כולל השוואה לכתב־יד נוספים, יש לעיין בהערת הנוסח הרלוונטית. הערה זו מופיעה **בתוך דף העריכה של הפרק**; בכל פריט יש קישור ישיר אל הפסוק בהקשרו בתוך הפרק המלא, ובראש הדף של הפרק יש קישור ל"עריכה".
- ז. לרשימות דומות על ספרי הנביאים והכתובים, ראו **בפרק הרביעי ובפרק החמישי** של המבוא למהדורה.

ספר בראשית

- א. טעויות מובהקות וספקות בנוסח הניקוד והטעמים, ניקוד חריג או הטעמה חריגה, ועוד מקומות מיוחדים או ראויים לציון:

1. **בראשית ב,ו** (ל=אֶת-כָּל-פְּנֵי-הָאָדָמָה): "פני" מוקפת ובגעיה, במקום מרכא
2. **בראשית ב,יח** (ל!=אָעֲשֶׂה-לָּו): נקודה באות ה"א
3. **בראשית ד,יח** (ל!=וּמַחֲיֵאֶל): מקום הקמץ
4. **בראשית ה,כט** (ל!=הָ): גרשיים ותלישא גדולה בראש התיבה כשיטת הכתר
5. **בראשית ו,טז** (ל!=תִּכְלָנָה): חסר דגש באות למ"ד?
6. **בראשית ז,כג** (ל!=וַיִּשְׁאָר): חסר דגש באות יו"ד
7. **בראשית ט,כד** (ל!=אֲשֶׁר-עָשָׂה-לָּו): "עשה" בגעיה ומוקפת, במקום טעם מרכא
8. **בראשית יד,י** (ל!=הַשָּׂדִים): חסר דגש באות שי"ן

9. בראשית יד, יז (ל!=אֲחֵרִי): חסרות נקודות החטף בחי"ת
10. בראשית טו, ב (ל!=וְאִמָּר): מ"ם דגושה
11. בראשית טו, י (ל!=וְאֵת־הַצֶּפֶר): חסר דגש באות צד"י
12. בראשית יח, יח (ל!=וְנִבְרָכוּ הוּא): חסר מקף
13. בראשית יח, כא (ל!=כִּצְדִיק): חסר דגש באות צד"י
14. בראשית כ, ז (ל=מְשִׁיב): נקודה אחת לרביע, במקום שתי נקודות לזקף קטן
15. בראשית כב, ג (ל=? וְיִחְבֹּשׁ): חסר דגש באות יו"ד?
16. בראשית כב, יב (ל!=מְאֻמָּה): אות מ"ם השניה דגושה
17. בראשית כג, ט (ל=יִתְּנָה לִי): אין דגש באות למ"ד
18. בראשית כד, לו (ל=וְיִתֵּן־לוֹ): למ"ד דגושה
19. בראשית כד, נג (ל!=וְיִתֵּן): חסר דגש באות יו"ד
20. בראשית כה, ה (ל!=וְיִתֵּן): חסר דגש באות יו"ד
21. בראשית כה, ו (ל!=בְּנוֹ): חסר שווא באות בי"ת
22. בראשית כו, א (ל!=אֶל־אֲבִימֶלֶךְ): מ"ם דגושה
23. בראשית כו, טז (ל=? כִּי־עֲצָמָתָ־מִמֶּנּוּ או כִּי־עֲצָמָתָ־מִמֶּנּוּ): מקף בתיבת משרת (במקום כִּי־עֲצָמָתָ־מִמֶּנּוּ) או ששתי התיבות "כי עצמת" מוקפות ובגعיות?
24. בראשית כז, כט (ל=וְיִשְׁתַּחֲוּ): דגש בוי"ו עיצורית
25. בראשית ל, יח (ל=? וְיִשְׁכָּר): חסר דגש באות שי"ן הראשונה? דגש באות שי"ן השניה?
26. בראשית ל, יט (ל!=לִיעֶקֶב): למ"ד דגושה
27. בראשית ל, לז (ל!=וְעָרְמוֹן): סגול במקום פתח באות עי"ן
28. בראשית לא, נא (ל!=הַמִּצְדָּה): חסר דגש באות מ"ם
29. בראשית לב, יח (ל!=וְפָנְשָׁהּ): דגש וסימן רפה באות גימ"ל, במקום גימ"ל רפה
30. בראשית לב, יח (ל!=וְשָׁאֵלָהּ): נקודה אחת של חיריק באות וי"ו
31. בראשית לב, כד (ל!=אֶת־אֲשֶׁר־לוֹ): חסר סילוק באות למ"ד
32. בראשית לד, יא (ל!=אֶל־אֲבִיהָ): חסר קמץ באות ה"א
33. בראשית לד, כח (ל=? וְאֵת־חֲמִרֵיהֶם): ה"א מנוקדת?
34. בראשית לה, כב (ל!=וְאֹנִיָּן): זקף קטן ורביע בהיפוך סדר הופעת הטעמים
35. בראשית לו, יג (ל!=אֶלָּה): טעם מרכא פעמיים באותיות אל"ף ולמ"ד
36. בראשית לח, יא (ל!=בְּנִי): שתי נקודות של שווא באות נו"ן
37. בראשית לח, טז (ל=מֵה־תִּתֵּן־לִי): למ"ד דגושה
38. בראשית לח, יח (ל=אֶתֵּן־לָךְ): למ"ד דגושה
39. בראשית לח, יח (ל=וְיִתֵּן־לָהּ): למ"ד דגושה
40. בראשית לח, כו (ל!=לְדַעְתָּהּ): חסרה נקודת המפיק באות ה"א
41. בראשית לט, יט (ל=? עֲשֵׂה): נקודת מפיק בה"א?
42. בראשית לט, כג (ל!=בֵּית־הַסֹּהֵר): מקום הטעם
43. בראשית מ, ג (ל!=הַטְּבָחִים): חסר דגש באות טי"ת
44. בראשית מ, יז (ל=הֶעֱלִיזוּן): שתי נקודות לטעם זקף קטן, במקום נקודה אחת לרביע
45. בראשית מא, ז (ל!=הַשְּׂבָלִים): חסר דגש באות שי"ן
46. בראשית מא, כד (ל!=הַשְּׂבָלִים): קמץ באות ה"א וחסר דגש באות שי"ן
47. בראשית מא, כד (ל=? הַשְּׂבָלִים): חסר דגש באות שי"ן?
48. בראשית מא, כז (ל!=הַשְּׂבָלִים): חסר דגש באות שי"ן
49. בראשית מא, מז (ל!=וְיַעֲבֹר): שווא במקום חטף באות עי"ן
50. בראשית מב, ו (ל=? וְיִשְׁתַּחֲוּ־לוֹ): דגש בוי"ו עיצורית?
51. בראשית מב, לו (ל!=אֵינָנוּ): אות נו"ן הראשונה דגושה
52. בראשית מג, ז (ל!=וְנִגְד־לוֹ): חסר דגש באות נו"ן
53. בראשית מג, כח (ל=כְּתִיב־וְיִשְׁתַּחֲוּ, ל=קרי=וְיִשְׁתַּחֲוּ): דגש בוי"ו עיצורית^[68]

54. בראשית מד,ב (ל!=וְאֶחָיו מֵת): בטעמים קדמא ואזלא, במקום מונח זקף קטן
 55. בראשית מה,ו (ל!=וְקָצִיר): אות צד"י דגושה
 56. בראשית מו,יג (ל!=יִשְׁשַׁכָּר): אין דגש
 57. בראשית מו,יג (ל!=וּפָנָה): וי"ו דגושה
 58. בראשית מט,ח (ל!=יִשְׁתַּחֲוּוּ): דגש בוי"ו עיצורית
 59. בראשית מט,כו (ל!=תְּהִלָּה): חסר קמץ באות נו"ן סופית
 60. בראשית נא,ל (ל!=וַיִּפֹּל): חסר דגש באות יו"ד
- ב. מתיגת הזקף

1. בראשית ז,ח (ל!=וּמִן-הַבְּהֵמָה): מקום המתיגה
 2. בראשית יג,ה (ל!=וְגַם-לְלוּט): אין מתיגה
 3. בראשית יט,כז (ל!=אֶל-הַמָּקוֹם): מקום המתיגה
 4. בראשית כב,ב (ל!=וְלָךְ-לֵךְ): אין מתיגה
 5. בראשית כז,מא (ל!=עַל-הַבֶּרֶךְ): מקום המתיגה
 6. בראשית לב,כד (ל!=וַיִּקְחֶם): אין מתיגה
 7. בראשית לה,א (ל!=בְּבֶרֶךְ): אין מתיגה
 8. בראשית מא,יב (ל!=וְנָסַפְּרוּ): מקום המתיגה
 9. בראשית מה,יד (ל!=וּבְנִימָן): אין מתיגה
 10. בראשית מט,כט (ל!=אֶל-הַמַּעֲרָה): מקום המתיגה
- ג. הניקוד בתוך הכתיב

1. בראשית יד,ב (ל-כתיב=צְבִילִים): מקום הטעם
2. בראשית יד,ח (ל-כתיב=צְבִילִים): מקום החיריק והטעם
3. בראשית מג,כח (ל-כתיב=וַיִּשְׁתַּחֲוּ; ל-קרי=וַיִּשְׁתַּחֲוּ): דגש בוי"ו עיצורית^[69]

ספר שמות

א. טעויות מובהקות וספקות בנוסח הניקוד והטעמים, ניקוד חריג או הטעמה חריגה, ועוד מקומות מיוחדים או ראויים לציון:

1. שמות א,ג (ל!=וּבְנִימָן): בי"ת שוואה
2. שמות א,טו (ל!=מֶלֶךְ): חסר שווא בכ"ף סופית
3. שמות ב,י (ל!=וַיִּגְדַּל): חסר דגש באות יו"ד
4. שמות ד,י (ל!=דִּבְרָךְ): חסר טעם הטפחא
5. שמות ד,לא (ל!=וַיִּשְׁתַּחֲוּ): דגש בוי"ו עיצורית
6. שמות ה,יח (ל!=תִּתְּנוּ): נו"ן דגושה
7. שמות ו,כז (ל!=מֶלֶךְ-מִצְרַיִם): חסר שווא באות כ"ף סופית
8. שמות ז,ד (ל!=וְנִתְּנִי): בנקודת תביר?
9. שמות ז,י (ל!=וַיַּעֲשׂוּ לָן): חסרות נקודות החטף בעי"ן
10. שמות ז,כ (ל!=וַיִּהְיוּ): געיה ומרכא במקום מרכא בתיבת תביר?
11. שמות ח,ג (ל!=הִחַרְטָמִּים): בנקודות של חטף באות חי"ת
12. שמות ח,ה (ל!=וַיֵּאמֶר): בטעם מונח במקום קדמא
13. שמות ט,יא (ל!=בְּחֶרְטָמִּים): בנקודות של חטף באות חי"ת
14. שמות ט,כב (ל!=אֶל-מִשָּׁה): חסרה נקודת הרביע
15. שמות י,כד (ל!=יִלָּךְ): חסר שווא באות כ"ף סופית
16. שמות י,כח (ל!=אֶל-יִלָּסָף): אל"ף בסגול
17. שמות יא,ו (ל!=וְהִיָּתָה): געיה ותביר (במקום מרכא בתיבת תביר)

18. שמות יא,ח (ל=וְהַשְׁתַּחֲוּיִלִּי): דגש בוי"ו עיצורית
19. שמות יא,י (ל=וַיִּחַגֵּק): יו"ד דגושה
20. שמות יב,ז (ל=וַיִּנְתְּנוּ): געיה ותביר (במקום מרכא בתיבת תביר)
21. שמות יב,כז (ל=וַיִּשְׁתַּחֲוּוּ): דגש בוי"ו עיצורית
22. שמות יב,מא (ל=וַיִּצְאוּ): געיה ותביר (במקום מרכא בתיבת תביר)
23. שמות יב,מה (ל=לֹא-לֹא-כָל-בָּו): המקף השני בתיבת משרת
24. שמות יד,ה (!=וַיֹּאמְרוּ): חסר שווא באות מ"ם
25. שמות יד,ט (!=וַיִּשְׁיגוּ): חסר דגש באות שי"ן
26. שמות יד,יא (ל=הִמְבִּילִי): חסרות נקודות החטף בה"א הַתְּמָה
27. שמות יד,יג (!=הִתְיַצְּבוּ): חסר דגש באות צד"י
28. שמות טז,ט (!=וַיֹּאמְרוּ): חסר דגש באות יו"ד
29. שמות טז,כט (!=הִשְׁבֹּתִי): חסר דגש באות שי"ן
30. שמות יח,כה (!=וַיִּתְּן): חסר דגש באות יו"ד
31. שמות כב,ב (!=לֹא יִהְיֶה-לְךָ): חסר מקף אחרי "לא" לטעם התחתון, ויש קו אחד בלבד באות יו"ד השניה הנוטה כמרכא; אך סביר שהקו באות יו"ד מתפקד בתור מרכא של הטעם התחתון וגעיה של הטעם העליון כאחד.
32. שמות כג,ג (!=<לֹא תַעֲשֶׂה-לְךָ>): חסר מקף אחרי "לא" לטעם התחתון
33. שמות כג,ג (ל=וְכָל-תְּמוּנָה): פזר לטעם העליון לפני זקף קטן לטעם התחתון
34. שמות כג,ג (ל=מִמֶּעַל): פזר לטעם העליון לפני זקף קטן לטעם התחתון
35. שמות כג,ג (ל=וַאֲשֶׁר): מרכא ומונח באות שי"ן, למרות שיש מרכא בטעם התחתון ובטעם העליון כאחד
36. שמות כד,ד (ל=לֹא-תִשְׁתַּחֲוּנָה): אות חי"ת שוואה במקום חטף פתח
37. שמות כז,ז (ל=הִשְׁבֹּתִי): חסר דגש באות שי"ן
38. שמות כט,ט (!=אֶלֶּה־יָרְדוּ): טעם האתנח נכתב פעמיים מתחת לאות ה"א, לפני הסגול ולאחריו (!)
39. שמות כט,ט (ל=כָּל-מְלֶאכֶה): פזר לטעם העליון לפני אזלא לטעם התחתון
40. שמות כט,ט (!=וּבְנֵי-יִבְרָהֶם): געיה לטעם העליון לפני מונח לטעם התחתון (באות כ"ף סופית)
41. שמות כז,י (ל=הִשְׁבֹּתִי): חסר דגש באות שי"ן
42. שמות כא,ט (ל=יַעֲשֶׂה-לָּהּ): חסרה נקודת המפיק באות ה"א
43. שמות כא,יא (ל=לָּהּ): חסרה נקודת המפיק באות ה"א
44. שמות כב,כא (ל=?לֹא תַעֲנֶנּוּ): למ"ד דגושה?
45. שמות כב,כח (ל=תִּתֶּן-לִי): למ"ד דגושה
46. שמות כז,ג (ל=?תְּהִי־לִי): יו"ד דגושה?
47. שמות כז,ה (ל=?כִּי-כָּבֹד): בי"ת דגושה?
48. שמות כז,טו (ל=חֲמִישׁ): שווא באות חי"ת
49. שמות כח,א (ל=?אֲתוּ): שתי נקודות לטעם זקן קטן?
50. שמות כח,י (ל=?הִשְׁשֶׁה): חסר דגש באות שי"ן הראשונה
51. שמות כח,כז (ל=?מִחֲבָרְתוֹ): סגול באות מ"ם
52. שמות כט,כב (ל=?וְאֵת-הַחֶלֶב): חטף פתח באות ה"א
53. שמות כט,כג (ל=?וְחָלַת): פתח באות וי"ו
54. שמות ל,ח (ל=?הָעֶרְבִים): חטף פתח באות עי"ן
55. שמות ל,לו (ל=?מִמֶּנָּה [2]): חסר דגש באות מ"ם השניה?
56. שמות לא,טו (ל=?הִשְׁבֹּתִי): חסר דגש באות שי"ן
57. שמות לב,יז (ל=?בְּמַחְנֶה): חסר סילוק
58. שמות לב,יט (ל=?וַיִּשְׁבֹּר): דגש באות יו"ד
59. שמות לג,י (ל=וְהַשְׁתַּחֲוּוּ): דגש בוי"ו עיצורית
60. שמות לג,טז (ל=?וְנִפְלִינוּ): צירה באות למ"ד (במקום חיריק)
61. שמות לד,יט (ל=?וְשָׁה): נקודת שי"ן ימנית
62. שמות לה,ג (ל=?הִשְׁבֹּתִי): חסר דגש באות שי"ן

63. שמות לה,ז (ל!=שָׁטִים): נקודת שי"ן שמאלית
 64. שמות לה,כ (ל=וַיִּצְאֻ): געיה ותביר (במקום מרכא בתיבת תביר)
 65. שמות לה,כו (ל=טָו): דגש בוי"ו עיצורית
 66. שמות לה,לב (ל!=מְחַשְׁבֶּת): חסרות נקודות החטף באות חי"ת
 67. שמות לח,יב (ל!=עֲמוּדֵיהֶם): בקו של טעם מרכא במקום מונח?^[70]
 68. שמות לח,כ (ל!=וְכָל הַיְּתָדֹת): חסר מקף
 69. שמות לח,כא (ל=הָלוֹם): דגש בוי"ו עיצורית
 70. שמות לט,כ (ל!=מִלְמָטָה): חסר דגש באות למ"ד
 71. שמות לט,כ (ל!=מְחַבְרָתוֹ): סגול באות מ"ם
- ב. חטף קמץ לסימון תנועת קמץ חטוף:

1. שמות לז,כה (ל=רְחַבֹּ): קמץ קטן במהדורתנו
- ג. מתיגת הזקף

1. שמות ח,א (ל=עַל־הַנְּהָרֹת): מקום המתיגה
2. שמות כא,יא (ל=וְאִם־שָׁלַשׁ־אַלֶּה): מקום המתיגה
3. שמות כה,כ (ל=אֶל־הַכְּפָרֶת): אין מתיגה
4. שמות כה,לד (ל=מְשַׁקְּוִים): אין מתיגה
5. שמות כו,יז (ל=מְשַׁלְּבֹת): אין מתיגה
6. שמות ל,לב (ל=וּבְמִתְכַּנְּתוֹ): מקום המתיגה
7. שמות לד,א (ל=אֶת־הַדְּבָרִים): אין מתיגה
8. שמות לה,יא (ל=אֶת־הַמִּשְׁפָּן): מקום המתיגה
9. שמות לה,כו (ל=וְכָל־הַנָּשִׁים): מקום המתיגה
10. שמות לו,כב (ל=מְשַׁלְּבֹת): אין מתיגה
11. שמות לז,ט (ל=אֶל־הַכְּפָרֶת): אין מתיגה
12. שמות לז,טז (ל=וְאֶת־הַקְּשׁוֹת): אין מתיגה
13. שמות לט,י (ל=וַיִּמְלֹאוּ־בּוֹ): אין מתיגה

ספר ויקרא

א. טעויות מובהקות וספקות בנוסח הניקוד והטעמים, ניקוד חריג או הטעמה חריגה, ועוד מקומות מיוחדים או ראויים לציון:

1. ויקרא ד,לה (ל!=וְאֶת־כָּל־חֻלְבָּה): חסרה נקודת המפיק באות ה"א
2. ויקרא ה,ז (ל!=תִּגִּיעַ): חסר פתח גנוב באות עי"ן
3. ויקרא ה,יב (ל!=אֶת־אֲזִכְרֹתָהּ): חסרה נקודת המפיק באות ה"א
4. ויקרא ו,ג (ל!=אֶת־הַזֶּשֶׁן): חסר סגול באות שי"ן
5. ויקרא ו,ו (ל!=תִּכְבֶּה): חסר דגש באות בי"ת
6. ויקרא ז,יב (ל!=בְּשֹׁמֶן): חסר דגש באות בי"ת
7. ויקרא ח,טז (ל!=וְאֶת־חֻלְבָּתָּךְ): חסר מקף
8. ויקרא ח,כד (ל!=וַיִּתֵּן): חסר דגש באות יו"ד
9. ויקרא ח,כח (ל!=וַיִּקַּח): חסר דגש באות יו"ד
10. ויקרא ח,כט (ל!=וַיִּקַּח): חסר דגש באות יו"ד
11. ויקרא י,א (ל!=וַיִּתֵּן): חסר דגש באות יו"ד
12. ויקרא י,ד (ל=קָרְבָּן): תלישא וגרשיים כשיטת רוב כתבי־היד, כל טעם באות הראויה לו.^[71]
13. ויקרא יג,ג (ל!=הִנָּגַע): סגול באות גימ"ל
14. ויקרא יג,כו (ל!=אֵין־בְּבִהְרֹתָ): סגול באות בי"ת

15. ויקרא יג, (ל!=אֶת־הַנֶּגַע): חסר דגש באות נו"ן
 16. ויקרא יד, כא (ל!=גָּלוּל): טעם המרכא באות בי"ת
 17. ויקרא יד, כה (ל!=אֶזְזֶן־הַמִּטְהָר): חסר דגש באות מ"ם
 18. ויקרא יד, נג (ל!=אֶת־הַצֶּפֶר): חסר דגש באות צד"י
 19. ויקרא טו, ח (ל!=וְכִי־יָרָק): בנקודת תביר (במקום מרכא)
 20. ויקרא טז, כא (ל!=לָל): קדמא במקום מונח
 21. ויקרא כג, לח (ל!=יְהוֹגָה): יו"ד דגושה
 22. ויקרא כד, י (ל!=הִישָׁרְאֵלִית): בנקודת שי"ן ימנית
 23. ויקרא כה, כ (ל!=מֶה־נֶּאֱכָלָה): מהפך וטפחא ביחד באות כ"ף
 24. ויקרא כה, מו (ל!=וְהִתְנַחֲלָתֶם): חטף פתח באות חי"ת
 25. ויקרא כו, כח (ל!=עַל־חֹטְאֵיכֶם): חסר סילוק
 26. ויקרא כו, לד (ל!=הִשְׁמָה): חטף קמץ באות ה"א הראשונה, ואין דגש באות שי"ן
 27. ויקרא כו, לה (ל!=הִשְׁמָה): אין דגש באות שי"ן
 28. ויקרא כו, מג (ל!=בְּהִשְׁמָה): מפיק באות ה"א הראשונה
 29. ויקרא כז, לג (ל!=יְהִי־הָקֹדֶשׁ): חסר דגש באות קו"ף לעומת הפסוק הקודם
- ב. חטף קמץ לסימון תנועת קמץ חטוף:

1. ויקרא כו, לד (ל!=הִשְׁמָה): קמץ קטן במהדורתנו (וראו גם לעיל א. 26, 27, 28 ונוסח הכתר בדה"ב לו, כא)
- ג. מתיגת הזקף:

1. ויקרא ז, כה (ל!=מִן־הַבְּהֵמָה): מקום המתיגה
2. ויקרא ח, כ (ל!=וְאֶת־הָאֵיל): אין מתיגה
3. ויקרא ט, יט (ל!=וּמִן־הָאֵיל): אין מתיגה
4. ויקרא יא, יד (ל!=וְאֶת־הַדָּאָה): מקום המתיגה
5. ויקרא יא, לג (ל!=וְכָל־כְּלִי־חָרָשׁ): אין מתיגה
6. ויקרא טו, יב (ל!=וְכָל־כְּלִי־עֵץ): אין מתיגה
7. ויקרא טז, כב (ל!=וְכָל־הַנֶּזֶע): אין מתיגה
8. ויקרא כז, יז (ל!=וְנִכְרְתוּ): אין מתיגה
9. ויקרא כא, ח (ל!=וְקִדְשְׁתוּ): אין מתיגה
10. ויקרא כב, יב (ל!=וּבֵת־כְּהֹן): אין מתיגה
11. ויקרא כה, יב (ל!=מִן־הַשְּׂדֵה): מקום המתיגה
12. ויקרא כז, ט (ל!=וְאִם־בְּהֵמָה): אין מתיגה
13. ויקרא כז, כה (ל!=וְכָל־עֶרְכָּךְ): אין מתיגה

ספר במדבר

א. טעויות מובהקות וספקות בנוסח הניקוד והטעמים, ניקוד חריג או הטעמה חריגה, ועוד מקומות מיוחדים או ראויים לציון:

1. במדבר ב, יד (ל!=וּמִטָּה): שווא באות וי"ו
2. במדבר ב, טו (ל!=חֲמִשָּׁה): חסר דגש באות שי"ן
3. במדבר ג, ל (ל!=אֶל־יִצְחָן): נקודות החטף חסרות באות אל"ף
4. במדבר ד, מט (ל!=בֵּיד מִשָּׁה): חסר מקף
5. במדבר ז, יח: מכאן ואילך אין ניקוד ברוב התיבות בכת"ל (וכך הוא בעוד כתבי־יד ובחלק מהדפוסים), עד סוף היום השנים עשר (פסוק פ"ג); הטעמים והגעויות מסומנים.
6. במדבר ז, ס (ל!=בְּנִימָן): האתנח מימין החיריק באות מ"ם
7. במדבר ז, עב (ל!=בֶּן־עֶכְרָן): קמץ באות בי"ת

8. במדבר ח, יח (ל=וּאֶקַח אֶת־הַלְוִיִּם): פשטא וזקף קטן במקום טפחא ואתנח
 9. במדבר ט, ג (ל!=הָעֲרֵבִים): חטף פתח באות עי"ן
 10. במדבר י, ט (ל!=וַנִּזְכֹּרְתָם): חטף פתח באות וי"ו
 11. במדבר י, טו (ל!=יִשְׁשַׁכָּר): חסר דגש באות שי"ן הראשונה
 12. במדבר יא, כו (ל!=וַיִּשְׁאַרְוּ): חסר דגש באות יו"ד
 13. במדבר יב, ט (ל!=וַיִּחְרָאֲף): שתי התיבות חוברו ללא רווח ביניהן (במקום מקף), ואף נכתב שווא באות רי"ש!
 14. במדבר טו, לח (ל!=וַנִּתְּנוּ): געיה ותביר (במקום מרכא בתיבת תביר)?
 15. במדבר טז, כא (ל!=וַאֲכַלָּה): חסרות נקודות החטף באות אל"ף
 16. במדבר טז, כז (ל!=מִשְׁכַּן־קָרַח): סגול באות קו"ף
 17. במדבר יז, יב (ל!=אֶל־תּוֹךְ): חסר שווא באות כ"ף סופית
 18. במדבר יז, כז (ל!=אֶבְדָּנוּ): נקודת דגש באות נו"ן?
 19. במדבר יט, כא (ל!=לָהֶם): למ"ד דגושה?
 20. במדבר כא, א (ל!=הָאֲתָרִים): קמץ חטוף באות אל"ף?
 21. במדבר כב, ט (ל!=הָאֲלֹהִים): סגול באות אל"ף?
 22. במדבר כב, כג (ל!=מִן־הַדֶּרֶךְ): חסר דגש באות בי"ת
 23. במדבר כד, יג (ל!=מִלֵּבִי): חסר דגש באות למ"ד
 24. במדבר כה, ב (ל!=וַיִּשְׁתַּחֲוּ): דגש בוי"ו עיצורית
 25. במדבר כו, ז (ל!=הָרְאוּבֵנִי): קובוץ ושורוק בהברה השנייה
 26. במדבר כו, ס (ל!=וַיִּוָּלְדוּ): חסר דגש באות יו"ד
 27. במדבר כז, ט (ל!=לְאֲחִיו): חסר סילוק
 28. במדבר לא, לב (ל!=וַחֲמִשָּׁת־אֲלָפִים או וַחֲמִשָּׁת־אֲלָפִים): "וחמשת" מוקפת ובגעיה, או מקף בתיבת משרת (במקום "וַחֲמִשָּׁת אֲלָפִים")?
 29. במדבר לב, כ (ל!=אִם־תִּחְלָצוּ): געיה ותביר (במקום מרכא בתיבת תביר)?
 30. במדבר לג, יד (ל!=וַיִּחְנֹנוּ): חסר דגש באות יו"ד, וספק געיה ימנית באותה אות יו"ד (במקום באות וי"ו)
 31. במדבר לד, כו (ל!=בְּנֵי־יִשְׁשַׁכָּר): אין דגש באות שי"ן הראשונה
 32. במדבר לד, כח (ל!=פָּדִהָאֵל): נקודת מפיק באות ה"א
 33. במדבר לה, ב (ל!=וַיִּהְיֶהנּוּ): חסרות נקודות החטף קמץ באות דל"ת
 34. במדבר לו, א (ל!=וַיִּקְרָבוּ): חסר דגש באות יו"ד?
- ב. מתיגת הזקף:

1. במדבר ג, לו (ל=וְכָל־כְּלִי): אין מתיגה
2. במדבר ד, כז (ל=לְכָל־מִשְׁאֵם): אין מתיגה
3. במדבר ד, לב (ל=לְכָל־כְּלִיָּהֶם): אין מתיגה
4. במדבר ו, י (ל=אֶל־הַכֹּהֵן): אין מתיגה
5. במדבר ח, ח (ל=וּמִנְחָתוֹ): אין מתיגה
6. במדבר י, יד (ל=וְעַל־צִבְאוֹ): אין מתיגה
7. במדבר י, יח (ל=וְעַל־צִבְאוֹ): אין מתיגה
8. במדבר י, כב (ל=וְעַל־צִבְאוֹ): אין מתיגה
9. במדבר י, כה (ל=וְעַל־צִבְאוֹ): אין מתיגה
10. במדבר י, כו (ל=וְעַל־צִבְאוֹ): אין מתיגה
11. במדבר יח, כט (ל=מְכַל־חֲלָזוֹ): אין מתיגה
12. במדבר כח, כח (ל=וּמִנְחָתָם): אין מתיגה
13. במדבר כט, ג (ל=וּמִנְחָתָם): אין מתיגה
14. במדבר כט, ט (ל=וּמִנְחָתָם): אין מתיגה
15. במדבר כט, יד (ל=וּמִנְחָתָם): אין מתיגה
16. במדבר לא, לה (ל=מִן־הַנָּשִׁים): מקום המתגה

17. במדבר לב, לג (ל=וְאֵת־מִמְלָכָת): אין מתיגה
 18. במדבר לה, ל (ל=כָּל־מַכָּה־נְפֹשׁ): מקום המתיגה

ספר דברים

שימו לב! דף זה (או קטע זה) עדיין לא גמור והוא לא מציג את היצירה בשלמותה.

דף זה (או קטע זה) נמצא כעת בשלבי הקלדה. אם יש באפשרותכם להמשיך את ההקלדה - אתם מוזמנים.

א. טעויות מובהקות וספקות בנוסח הניקוד והטעמים, ניקוד חריג או הטעמה חריגה, ועוד מקומות מיוחדים או ראויים לציון:

1. דברים א, לא (ל=?שֶׁא־אִישׁ): חסר דגש באות שי"ן הראשונה?
2. דברים א, לח (ל=בֶּן נוֹן): חסר מקף
3. דברים א, לט (ל=?יִרְשׁוּהָ): נקודת מפיק מיותרת באות ה"א?
4. דברים ב, ט (ל=?אֶל־תֵּצֵר): "אל" בסגול
5. דברים ג, יב (ל=?לְרֹאבוֹנִי): קובוץ ושורוק בהברה השנייה
6. דברים ג, טז (ל=?לְרֹאבוֹנִי): קובוץ ושורוק בהברה השנייה
7. דברים ג, כב (ל=?תִּירְאוּם): חטף-חיריק באות תי"ו?
8. דברים ג, כד (ל=?יְהִיָּה): נקודת חולם בשם הוי"ה בתוך כתב־היד?
9. דברים ד, ז (ל=?כָּל־קְרָאָנוּ): דגש מיותר באות כ"ף?
10. דברים ד, כא (ל=?הִתְאַנֶּף־בִּי): סגול באות נו"ן
11. דברים ד, לה (ל=?מִלְכָּדוּ): חסר דגש באות למ"ד
12. דברים ד, מג (ל=?לְרֹאבוֹנִי): קובוץ ושורוק בהברה השנייה
13. דברים ד, מ (ל=?עַל־הָאֲדָמָה): פתח (במקום קמץ) באות ה"א הראשונה
14. דברים ה, ו (ל=?<אֲנֹכִי יִהְיֶה אֲלֵיךְ>): חסרים המרכא ב"אנכי" והאתנח ב"אלהיך" לטעם העליון
15. דברים ה, ו (ל=?<לֹא יִהְיֶה־לְךָ>): חסר מקף אחרי "לא" לטעם התחתון
16. דברים ה, ז (ל=?לֹא־תַעֲשֶׂה־לְךָ): חסר קדמא באות שי"ן לטעם התחתון
17. דברים ה, יא (ל=?הִשָּׁבֶת): חסר דגש באות שי"ן
18. דברים ה, יב (ל=?שָׁשֶׁת): מונח לטעם העליון לפני מהפך לטעם התחתון
19. דברים ה, יב (ל=?יָמִים): חסר פשטא לטעם התחתון
20. דברים ה, יג (ל=?לִיהְיֶה): מונח לטעם העליון לפני מרכא לטעם התחתון
21. דברים ה, יד (ל=?הִשָּׁבֶת): חסר דגש באות שי"ן
22. דברים ה, טז (ל=?תִּרְצָח): חסר טפחא לטעם התחתון^[72]
23. דברים ה, טז (ל=?הִנָּאֶף): סילוק לטעם העליון לפני אתנח לטעם התחתון
24. דברים ו, ג (ל=?אֲבִתֶּיךָ): הפשטא מלעיל נכתבה באות בי"ת (במקום באות תי"ו)
25. דברים ז, ח (ל=?וּמִשְׁמְרוּ): נקודת שורוק באות וי"ו האחרונה (במקום חולם)
26. דברים ח, ג (ל=?אֶת הָמוֹן): חסר מקף
27. דברים ט, ג (ל=?וְהָאֲבִדְתֶּם): חסרות נקודות החטף באות אל"ף
28. דברים י, א (ל=?שָׁנִי־לְוַחַת): בנקודות שורוק למרות הכתיב המלא וי"ו
29. דברים י, ו (ל=?נִסְעוּ): געיה ותביר (במקום מרכא בתיבת תביר)
30. דברים י, טו (ל=?הִזָּה): חסר סילוק
31. דברים י, כב (ל=?מִצְרֵימָה): נקודת מפיק באות ה"א
32. דברים י, כב (ל=?רַעַנְוּ): חסר סילוק
33. דברים י, כג (ל=?אֶת־מִזְבַּחְתֶּם): חסר שווא באות בי"ת
34. דברים י, כה (ל=?שָׁמָּה): אין דגש באות שי"ן

35. דברים יב, ל (ל=לאמ"ר או לאמר): טעם רביע או טעם פשטא?^[73]
36. דברים יב, לא (ל!=כל-תועבתי): כ"ף דגושה?
37. דברים יג, י (ל=?ידך): געיה ותביר (במקום מרכא בתיבת תביר)?
38. דברים יג, טו (ל!=וידרשתי וחקרתי): "וחקרתי" בטעם דרגה (במקום תביר)!
39. דברים יג, טז (ל=את-ישגבי): געיה ותביר (במקום מרכא בתיבת תביר)?
40. דברים טו, ט (ל!=עם לבבך): חסר מקף
41. דברים טז, ג (ל=תזכר): בטעם זקף קטן (במקום רביע)?
42. דברים יז, ז (ל=מקרבך): מ"ם דגושה
43. דברים יח, ד (ל=תתן-לו): למ"ד דגושה
44. דברים יח, יד (ל!=גתן): בנקודת תביר (במקום מרכא)?
45. דברים כ, יב (ל!=עליה): נקודת מפיק באות ה"א?
46. דברים כא, יא (ל!=ויראתי): חסר פשטא מלעיל
47. דברים כא, יג (ל=והסירה): טעם כפול בכתב-היד
48. דברים כא, יח (ל!=ויסרו): חסר חיריק באות יו"ד
49. דברים כב, יח (ל=ולקחו): געיה ובתיר (במקום מרכא בתיבת תביר)
50. דברים כב, יט (ל!=לשלחה): שי"ן דגושה
51. דברים כב, כט (ל!=שלחה): סימן רפה באות ה"א (במקום מפיק)
52. דברים כג, יב (ל!=המחנה): חסר סילוק
53. דברים כג, יג (ל=שמה): אין דגש באות שי"ן
54. דברים כג, יח (ל!=וישראל): חסר סילוק
55. דברים כד, י (ל!=ברעך): חסר טעם הטפחא
56. דברים כד, טז (ל!=איש): חסרה נקודת שי"ן ימנית
57. דברים כה, יח (ל!=אחריה): חסרות נקודות החטף באות חי"ת
58. דברים כה, יא (ל!=וקרבה): חסרה נקודה שנייה לשווא באות וי"ו?
59. דברים כז, יד (ל=?ואמרו): געיה ותביר (במקום מרכא בתיבת תביר)?
60. דברים כח, א (ל!=תשמעו): מ"ם דגושה?
61. דברים כח, יא (ל!=בהמתך): פתח באות ה"א
62. דברים כט, כה (א=וישתחו): דגש בוי"ו עיצורית

ב. מתיגת הזקף

1. דברים יב, ל (ל=את-הדברים): אין מתיגה
2. דברים יב, א (ל=כל-הימים): אין מתיגה
3. דברים יג, יב (ל=וכל-ישראל): אין מתיגה
4. דברים יז, ח (ל=אל-המקום): אין מתיגה
5. דברים יז, ט (ל=ואל-השטט): אין מתיגה

ג. הניקוד בתוך הכתיב

1. דברים כב, טז (ל-כתיב!=הנער): חסרות נקודות החטף באות עי"ן
2. דברים כח, כז (א-כתיב!=ובעפלים): אין דגש באות עי"ן, כך שחסר דגש באות טי"ת בקרי "ובטחלים"
3. דברים כח, ל (א-כתיב!=ישגלנה): אין דגש באות גימ"ל, כך שחסר דגש באות כ"ף בקרי "ישכנה"
4. כב/טעמים#כט כב/דברים כט, כב (א=וצבילים): מקום החיריק לעומת הטעם (אין הערת כתיב)

מסורת הקוראים בתורה: חטפים באותיות לא גרוניות

שימו לב! דף זה (או קטע זה) עדיין לא גמור והוא לא מציג את היצירה בשלמותה.

דף זה (או קטע זה) נמצא כעת בשלבי הקלדה. אם יש באפשרותכם להמשיך את ההקלדה - אתם מוזמנים.

להלן רשימה של חטפים באותיות לא גרוניות בתורה בכתי"ל או בכתר ארם צובה. חטפים אלה באים להורות על הנעת השווא, ובמקומם הוספנו במהדורתנו סימן מיוחד מעל האות השוואה (להסבר מפורט ראו בפרק השני של המבוא למהדורתנו). לרשימה של החטפים בנ"ך ראו כאן.

ספר בראשית (32 פריטים): א, יח (א[ס], ל=וּלְהַבְדִּיל); א, יב (ל=וְנָהָב); א, כג (ל=לְקַחְהָ יָצָאת [חֹטֵף קִמְצָה]); ג, יז (ל=תִּאֲכָלְנָה); י, ג (ל=אֶשְׁפֹּנוּ); י, ג (ל=וְאֶבְרָכָה); יח, כא (א[ס], ל=אֶרְדֶּה-נָּא); כב, יח (ל=וְהִתְבָּרְכוּ); כד, ס (ל=וְיִבְרָכוּ); כה, כב (ל=וְיִתְרַצֵּוּ); כו, ד (ל=וְהִתְבָּרְכוּ); כו, יב (ל=וְיִבְרָכֶהוּ); כז, יט (ל=תְּבָרְכֵנִי); כז, כז (ל=וְיִבְרָכֶהוּ); כז, כז (ל=בְּרָכוּ); כז, כט (ל=וְיִמְבָּרְכֶיךָ); כז, לא (ל=תְּבָרְכֵנִי); כז, לג (ל=וְאֶבְרָכֶהוּ); כז, לד (ל=בְּרָכֵנִי); כז, לח (ל=בְּרָכֵנִי); כז, מא (ל=בְּרָכוּ); כח, ו (ל=בְּבָרְכוּ); כח, יד (ל=וְנִבְרָכוּ); כט, ג (א[ס], ל=וְגִלְלוּ); כט, ח (ל=וְגִלְלוּ); ל, לח (ל=בְּרָהִיטִים [חֹטֵף קִמְצָה]); ל, לח (א[ס], ל=בְּשִׁשָּׁתָּה); ל, מא (ל=בְּרָהִיטִים [חֹטֵף קִמְצָה]); ל, יב (ל=עַל-גִּזְזִי); מח, ט (ל=וְאֶבְרָכֶם); מח, כ (ל=וְיִבְרָכֶם); מט, כג (ל=וְיִמְרָהוּ).

ספר שמות (9 פריטים): ג, יח (ל=נִלְכֶה-נָּא); ד, יח (ל=אֶלְכָה); ה, ג (ל=נִלְכָה); ח, ה (א[ס], ל=הֶצְפַּדְעִים); ח, ז (א[ס], ל=הֶצְפַּדְעִים); ח, יא (א[ס], ל=הֶרְוַחָה); ט, ו (ל=צָלָלוּ); כג, כט (א[ס], ל=אֶגְרֹשֶׁנוּ); כג, ל (א[ס], ל=אֶגְרֹשֶׁנוּ).

ספר ויקרא (4 פריטים): ו, יא (ל=יֹאכְלֶנָה); ו, יט (ל=יֹאכְלֶנָה); ט, כג (ל=וְיִבְרָכוּ); י, י (ל=וְלֹהֲבִיִּל).

ספר במדבר (18 פריטים): ג, כז (א[ס], ל=הִקְהִי [חֹטֵף קִמְצָה]); ד, ז (א[ס], ל=אֶת-הַקְּעֹת [חֹטֵף קִמְצָה]); ה, יח (ל=הִמָּאָרְרִים); ה, יט (ל=הִמָּאָרְרִים); ה, כד (ל=הִמָּאָרְרִים [1]); ה, כד (ל=הִמָּאָרְרִים [2]); ה, כז (ל=הִמָּאָרְרִים); ו, כג (ל=תְּבָרְכוּ); ו, כז (ל=אֶבְרָכֶם); ז, לב (ל=פְּלִי-הֶרְכוֹשׁ); יח, י (ל=תִּאֲכָלְנוּ); יח, יג (ל=יֹאכְלֶנוּ); כג, יח (ל=וְשִׁמְעוּ); כג, כה (ל=תְּבָרְכֵנוּ); כד, ט (ל=מְבָרְכֶיךָ); כה, יח (א[ס], ל=כִּי צָרְרִים); לב, לה (ל=וְיִגְבֶּהָ [חֹטֵף קִמְצָה]); לג, ג (ל=וְצָרְרִי).

ספר דברים (9 פריטים): ה, כג (ל=וְשִׁמְעוּ); ח, ב (ל=הִלִּיכָהּ); ח, טו (ל=הִמּוֹלִיכָהּ); טו, כ (ל=תִּאֲכָלְנוּ); טו, כב (ל=תִּאֲכָלְנוּ); כד, יג (ל=וְיִבְרָכֶךָ); כח, לט (א=תִּאֲכָלְנוּ); כט, ז (א=הִמְנִשִּׁי); לב, י (א=יִסְבְּבֶנָהּ יְבוֹנְנָהּ); לב, יח (א=מְחַלְלָהּ); לב, לו (א=כִּי-אֲזַלְתָּ).

מסורת הקוראים בתורה: סימון הגעיה (המתג)

הגדרות יסוד ושיטת ברואר

הגעיה (שנקרא גם "מאריך" או "מעמיד" או "מתג"), קו מאונך קטן מתחת לאות, הנכתב בדרך כלל בשמאלו של הניקוד - הוא הסימן היחיד שאי-אפשר לשחזר אותו בוודאות כמעט-מוחלטת בכל מקום בחלקים החסרים בכתר ארם צובה. קושי זה שייך בעיקר בגעיה הקלה,^[74] שלפי הכללים מנוקדת בתנועה פתוחה גדולה או קטנה שאינה סמוכה לטעם.^[75]

על פי שיטת הרב ברואר, הגעיה באה "לציין נחץ משני הנוסף על ההטעמה העיקרית. נחץ הוא הטעמה שאיננה מבוצעת על ידי נגינה, להבדיל מן ההטעמה המסומנת בטעמים, המבוצעת על ידי נגינה... בעל הקריאה צריך להטעים את ההברה הזו בהטעמה משנית, וההטעמה העיקרית במילה היא בהברה המוטעמת." ^[76] ואולם ישראל ייבין הציע תיאור רחב ועשיר יותר לתפקידן של כלל הגעיות, והדגיש את מקומן במערכת הנגינה של הטעמים:

בדרך כלל מציאותה של געיה מן הגעיות בתיבה קשורה בשני סוגי גורמים: א. התנאים המוסיקליים של התיבה, היינו: באיזה טעם התיבה מוטעמת, מן המשרתים או מן המפסיקים, מה הם הטעמים שלפניה ושל אחריה; ב. התנאים הפונטיים של התיבה, היינו: אם יש בה עיצורים חלשים מאיזו בחינה שהיא, כגון עיצורים גרוניים, עיצורים דומים, וכיוצא באלו, וכן אם יש תנאים פונטיים כאלה, בגללם יש לחשוש

שעיצור כלשהוא עלול לא ליהגות כראוי. פעולתם של שני גורמים אלה מותנים במבנה התיבה להברותיה, אם הן פתוחות או סגורות, ומה מרחקן מן ההברה המוטעמת.

לפי זה נוכל לקבוע: אם תיבה באה בתנאים מוסיקליים מסוימים והיא בעלת מבנה מתאים – עשויה לבוא בה געיה. געיה זו תפקידה **מוסיקלי**, וכך הן רוב הגעיות.

ואם תיבה יש בה עיצורים מסוימים ויש חשש שלא ייהגו כראוי, והתיבה בעלת מבנה מתאים – עשויה לבוא בה געיה. געיה זו תפקידה **פוניטי**, והן מיעוט הגעיות.

יש כמה סוגים, שבהם אין לנו ודאות בטיב הגעיה אם פוניטית היא אם מוסיקלית... אמנם, ידיעתה או אי-ידיעתה של מהות הגעיה פירושה אך ורק ידיעה או אי-ידיעה של סיבת הגעיה, אם הוטעמה געיה זו מסיבה מוסיקלית או פוניטית. אין פירושה, כמובן, ידיעה של מהות הגעיה גופה; שכן אין לנו כל יסוד להניח שגעיה מוסיקלית וגעיה פוניטית שונות זו מזו במהותן או בדרך השמעתן. ההבחנה בין הגעיות משמעותה אך ורק בהחנה במקורן ובסיבתן.^[77]

הרב ברויאר לא מצא צורך לשחזר את הגעיות הקלות בכתר, כי אין לדעתו שיטה אחת מובהקת לסימון געיות קלות שאותה חייבים לבצע במלואה ע"פ המסורה: אין חובה לסמן געיה קלה בכל תיבה שראויה לכך, וגם אם נטייתו של הסופר היא לסמן אותן בתיבות בעלות מבנה מסויים – תמיד יהיו גם חריגים, בגלל שלא מדובר על חובה אלא על נטייה. ואלה דבריו בהרחבה מתוך מאמר שנכתב בעקבות הוצאתו של הכרך הראשון למקראות גדולות הכתר:

לאמיתו של דבר, אין כל מחלוקת בין המהדירים של שתי המהדורות האלה, אלא מר אמר חדא ומר אחר חדא ולא פליגי. פרופ' כהן ביקש למסור לציבור את נוסח המקרא על פי הכתר, ואין איש יכול לשלול את הערך למסור ואת החשיבות של מפעל כגון זה, ואילו אני בקישר למסור לציבור את נוסח המקרא, כפי שהוא ראוי להיות נכתב ונקרא – הלכה למעשה; וגם זו היא משימה שאי אפשר לשלול את חשיבותה. אולם הבדל זה שבין מגמות שתי המהדורות גורר אחריו הבדל של מהות. פרופ' כהן העתיק את נוסח בן-אשר, משום שכן-אשר היה גדול המסרנים והנקדנים והמגיחים, שלא קם כמוהו לפניו ולאחריו. משום כך היה רשאי להעתיק את נוסח הכתר כמות שהוא. ואילו אני העתקתי את נוסח בן-אשר, משום שרק הנוסח הזה ראוי להיות נכתב ונקרא הלכה למעשה; שהרי כל ישראל כבר קיבלו על עצמם את נוסח הנמקרא על פי שיטת בן-אשר. משום כך יכולתי להעתיק את נוסח הכתר רק בתחום הכתיב וכן גם ברוב העניינים הנוגעים לניקוד ולטעמים. כנגד זה לא יכולתי להעתיק מן הכתר את נוסח הגעיות הקלות וגעיות 'היה', 'חיה'. שכן בתחום זה לא היתה לבן אשר שיטה עקיבה וחד משמעית, אלא 'נטיות' בלבד... אכן יש בכתר רבבות תיבות, שנוסח הגעיות הקלות שבהן איננו מביע את דעתו המחייבת של בן אשר; ובן אשר עצמו היה מודה, שמי שסוטה ממנהגו באותן תיבות אינו משתבש, ולא עוד, אלא הוא עצמו היה משנה ממנהגו בתיבות אלה, אילו ניקד טופס נוסף של המקרא. משום כך "שיטה" זו של בן-אשר – שלאמיתו של דבר איננה בגדר שיטה כלל – איננה כדאי לדחות מפניה את השיטה הברורה והיציבה של כל מהדורות המקרא, המקובלות בישראל זה עידן ועידנים בכל אתר ואתר. לא על שיטה זו חלה קבלת כל ישראל לנהוג כדעת בן אשר; שכן ישראל קיבלו על עצמם את שיטת בן-אשר במקום שההן שלו הן, והלאו שלו לאו – ולא במקום שהן ולא רפיא בדידה, ושניהם כאחד טובים.

וראוי לציין כאן עוד: הכתר לא הגיע לידינו בשלמות, אלא חסרים בו ספרים אחדים, ביניהם כמעט כל התורה. בספרים אלה אין המהדיר יכול להעתיק את נוסח בן-אשר מן הכתר, אלא הוא חייב לשחזר את הנוסח הזה, כפי שהוא עולה מאליו מתוך המסורה ומתוך כתבי היד הקרובים לכתר. אולם דבר זה הוא אפשרי רק באותם התחומים, שבהם היתה לבן-אשר דעה ברורה ומחייבת – לכאן או לכאן. כנגד זה אי אפשר לשחזר את נוסח בן-אשר בתחום הגעיות הקלות; שהרי בן-אשר בעצמו לא היה מסוגל לשחזר את הנוסח שלו בתחום זה – אילו אבד מידיו הכתר, כדרך שהוא אבד מדינו. משום כך זו תהיה דרכו של המהדיר שלנו בספרים, שהכתר לא נשתמר בה: הוא יעתיק את נוסח הגעיות הקלות מתוך כתב-יד לנינגרד, אך יבצע בו שינויים אחדים כדי להתאימו במידת האפשר לשיטת בן-אשר. אולם נוסח הגעיות הקלות של כתב יד לנינגרד הוא מחוסר כל ערך, ואינו זהה כלל עם נוסח הגעיות של בן-אשר. ודבר זה לא ישתנה בהרבה גם אחרי שייעשו בו השינויים המוצעים. ואילו קבלתי גם אני את הנוסח הזה, הייתי מורה בזה לכל 'בעלי הקריאה' בבתי כנסיות ובבתי מדרשות: עליהם לקרוא בציבור את נוסח הגעיות הקלות, כפי שעלה במקרה על דעת נקדנו של כתב יד לנינגרד – שמומחיותו בתחום זה איננה דווקא מן המפורסמות... ורק הנוסח הזה, שלאמיתו של דבר איננו אלא נוסח כלאיים של סופר קדמון וחוקר בן זמננו – רק הוא הנוסח הנכון, המתאים למסורה. וכדאי הוא הנוסח הזה לדחות מפניו את הנוסח הברור והיציב, שכל ישראל כבר קיבלו על עצמם זה דורות רבים. אני לא הייתי מסוגל להורות כך לציבור, וספק בעיניי אם פרופ' כהן עצמו היה מסוגל לכך.^[78]

לכן העתיק הרב ברויאר את הגעיות בכתר כפי שהן (ובמקומות שהכתר חסר העתיק מכת"ל), ואחר כך הוסיף עליהן געיות קלות נוספות בעקביות בכל תיבה שראויה לכך (וכמו שמקובל בדפוסים). את התוספות ציין על ידי קו קצר במיוחד, כדי להבחין בינן לבין הגעיות שמקורן בכתב־היד עצמם. מטרתה של הוספת הגעיות בכל תיבה הראויה לכך בידי הרב ברויאר הייתה כמובן לעזור לקורא לבצע "נחץ משני" כראוי ובעקביות.

הביקורת על שיטת ברויאר

ב"מקראות גדולות הכתר" מתחו ביקורת מפורטת על שיטתו של הרב ברויאר בעניין הגעיות. בפרקי המבוא שהקדיש לנושא זה בסוף כרך מלכים, ביקש מנחם כהן להוכיח חמש נקודות חשובות המכוונות מול יסודות שיטתו של הרב ברויאר, וכך סיכם אותן:

- א. שהגעיות הקלות ב'כתר' מסומנות מתוך תפישה שיטתית של בן-אשר, ובשום פנים לא היה בן-אשר מסכים לשיטת הסימון הנוהגת בדפוס ימינו.
- ב. שלא זו בלבד שאין ריבוי הגעיות דהאידינא הולם את שיטתו של בן-אשר, אלא שהוא זר גם למעגל המסירה של 'נוסח המסורה' בכללותו, כפי שעולה מכתבי היד שנכתבו במעגל זה במשך מאות שנות מסירה בימי הביניים.
- ג. ששיטת ריבוי הגעיות נולדה ונתקיימה במשך מאות שנים במרחב מחיה של נוסחים הרחוקים מ'נוסח המסורה' גם מבחינות אחרות: בנוסח האותיות ובנוסח הניקוד והטעמים.
- ד. שהרכבת שיטת ריבוי הגעיות על 'נוסח המסורה' היא הרכבה מלאכותית, שנעשתה לראשונה בעידן הדפוס ע"י יעקב בן חיים, מהדיר מהדורת היסוד הראשונה של 'מקראות גדולות', מתוך אי-הכרה מספקת של הנושא.
- ה. שבעידן הדפוסים עברה השיטה שינויים בעניינים מהותיים ע"י מהדירים בעלי השפעה בתקופות שונות, ואין כל הצדקה להגדיר את סימון הגעיות שבדפוסים "השיטה הברורה והיציבה של כל מהדורות המקרא המקובלות בישראל זה עידן ועידנים" כלשונו של הרב ברויאר.

הניתוח המרשים שעשה כהן אח"כ (על בסיס דגם של ממצאי הגעיות בחלק מספר מלכים בכתר) מאושש את חמשת הטענות שלו, ולגבי ההוכחות שלו לנקודות ב'-ד' אין מה להוסיף, כי ברור שמדובר על עובדות היסטוריות. אמנם הנקודות הרלוונטיות ביותר בשביל מהדורת מקרא הן דווקא הראשונה והחמישית. ולמרות שכהן אכן הצליח להוכיח את נקודות א' וה' כפי שהוא ניסחן, אין בניסוחן כדי לעשות צדק מלא בנושא שלנו, וניתן להסתייג בכל אחת מהן במידה ניכרת.

בנקודה הראשונה כתב כהן: "שהגעיות הקלות ב'כתר' מסומנות מתוך תפישה שיטתית של בן-אשר, ובשום פנים לא היה בן-אשר מסכים לשיטת הסימון הנוהגת בדפוס ימינו". לגבי החלק האחרון של המשפט ברור לגמרי שכהן צודק: בן-אשר עצמו לא היה מסמן געיות כמו דפוס ימינו. ולגבי החלק הראשון של המשפט, הביא כהן ממצאים מרשימים על סימון הגעיות בכתר כדי להוכיח שבן-אשר אכן פעל לפי שיטה.

אמנם לגבי "השיטה" שלפיה פעל בן-אשר לפי כהן, כדי לגלות את נקודת התורפה שבקביעה זו יש להצביע קודם כל על העובדה שביקורתו של כהן התמקדה על שיטת הרב ברויאר באופן ישיר, ואילו רק בהערה אחת הזכיר כהן שגם ישראל ייבין אחז באותה עמדה זו בדיוק: "הרב ברויאר איננו בודד בהנחה זו. למרבה הפליאה נוקט בה גם פרופ' ישראל ייבין (ראה ייבין, כא"צ, ע' 139). ייבין עצמו בדק את כל הממצא ב'כתר' (ראה שם, ע' 140) וספר בכל המקרא רק כ-35 תיבות המסומנות בגעיה קלה בטעמים מחברים, מתוך אלפי תיבות בטעמים כאלה במבנה של געיה קלה. תמוה הדבר, כיצד אפשר ליישב ממצא כזה עם ההנחה בדבר חוסר שיטתיות".^[79]

כל "פליאה" ו"תמיהה" אומרת דרשני, ובמיוחד כשמדובר בספר כמו זה של ייבין, שבו הקדיש שני חלקים מלאים ומפורטים (מתוך חמישה חלקים בספר כולו) הכוללים ניתוח קפדני של אלפי נתונים לגבי תופעת הגעיות בכתר (חלק שני על הגעיה בכ"א הספרים, וחלק רביעי על הגעיה בספרי אמ"ת). ולכן ראוי להביא את דברי ההסבר הכלליים של ייבין לשיטתו, שנכתבו מיד לאחר שהתייחס אל כללי הגעיה הקלה שנוסחו בדורות האחרונים (ובמיוחד ע"י יצחק בער):

מכל זה מסתבר, שאין להניח קיום שיטה מיוחדת של ב"א בהטעמת הגעיה הקלה. רק זה בלבד נכון: בעוד שבער דורש לסמן את הגעיה הקלה בכל מקום לפי כללים מסוימים, כתב־היד העתיקים, וא והקרוכים

לו בכללם, מסמנים אותה אמנם לפי אותם כללים, אבל לא בכל מקום, אלא לפרקים בלבד, ומידת סימונה שונה בכתבי־היד השונים.

אם נבדוק את שיטת הטעמת הגעיה הקלה בא נראה, מצד אחד, חוסר כל עקיבות, כלומר: נוכל למצוא עשרות דוגמות זהות במבנן ובהטעמתן, שבאחת מהן יש געיה ובחברתה אין. מצד אחר, יש סדירות מסוימת בהטעמה זו, שכן יש צורות שבהן הנטייה לגעיה מרובה, ואחרות שבהן היא מועטת; יש טעמים שבהם הנטייה לגעיה מרובה, ואחרים שבהם היא מועטת. אפשר להסביר שיטה זו בכך, שההשגחה אחר השמעת ההברה הראויה לגעיה קלה היתה כנראה בדרך כלל קצרה ביותר, ומשום כך לא הקפידו המנקדים לסמנה; בצורות מסוימות או בטעמים מסוימים היתה ארוכה יותר, ושם הקפידו יותר לסמנה; אך כנראה שבשום מקום לא היתה ארוכה עד כדי כך, שיראו המנקדים חובה לעצמם לסמנה (כמו בסוגי הגעיות הכבדות), ומשום כך היה סימונה ענין של רשות...

ההבדל בין שיטת סימון הגעיות הקלות בכתבי־היד העתיקים וא בכללם ובין שיטתו של בער אינו אפוא הבדל בעקרון אלא הבדל בדרגה, ושיטת בער אינה אלא התפתחות וסימון מלא של השיטה הנוהגת בכתבי־היד העתיקים.

אך הדברים אמורים בכללים: בתיבות ובסוגי ההברות הראויות לגעיה קלה; בפרטים יש דברים בשיטת בער שאינם נוהגים בא ובכתבי־היד הקרובים. בייחוד כך הדבר בתיבות ראויות לשתי געיות. בא והקרובים לו נוהגת בדרך כלל שיטת ההעדפה של געיה אחת מן השתיים, ואילו בער קובע שיש לסמן את שתיהן.^[80]

אם כן, ייבין כבר התייחס כבר מזמן לאותה תופעה בדיוק שהציג כהן בבהירות רבה בפרקי המבוא שכתב על הגעיות, דהיינו לתלות הסטטיסטית החזקה הקיימת בין סימון הגעיה לבין מבנה התיבה וטעמה. אכן יש צירופים של צורות וטעמים שבהם הנטייה לסימון געיה או לאי-סימונה חזקה מאוד, ולפעמים אפילו מתקרבת או מגיעה לעקביות גמורה. ולגבי הטעמים, ברור שהסביבה המוסיקלית משפיעה מאוד על נטייתו של הסופר, ולכן ההבדל הבולט לעין בין סימון הגעיה בטעמים מפסיקים ואי-סימונה בטעמים מחברים.

אבל בסופו של דבר, ניתן תמיד להגדיר קטגוריות של מלים במבנה מסוים ובטעמים מסוימים ולקבוע להם כלל, ואז לחפש מכנה משותף לחריגים וליוצאים מן הכלל כדי לקבוע חוק מיוחד גם בשבילם, עד שרק נשארים חריגים בודדים ומעטים. השאלה האמתית היא לא לגבי הנתונים עצמם אלא עניין של הגדרה: האם לראות במציאות זו "נטיית" או "שיטה"? זוהי המחלוקת האמתית בין ייבין וברויאר מצד אחד, לבין כהן בצד השני.

אור נוסף על מחלוקת זו באה משלושה כיוונים שנידונו בפרקי המבוא של כהן: הסביבה המוסיקלית, דיוקו של כתי"ל בתחום הגעיות ובכלל, ואחוזי הדיוק האפשריים בשחזור החלקים החסרים בכתר.

הסביבה המוסיקלית

לגבי הסביבה המוסיקלית, כהן טרח לדחות את עמדתו של ברויאר לגבי העדר ביצוע המוסיקלי של הגעיה:

הסימון, התלוי בסוג הטעם, מלמד על הגורמים העומדים באחרי השיטה: הסימון משקף ביצוע מוסיקלי. ומשמעות הדברים היא: בן-אשר סימן רק את אותם המקומות שמסורת ההגייה והנגינה, שאותה הוא בא להנציח, הצדיקה סימון מוסיקלי. הביצוע המוסיקלי במקומות אלו לא עמד בפני עצמו, אלא תלוי היה בטעם העיקרי, ושימש לו מעין הוכחה או קישוט. הרב ברויאר בספרו 'טעמי המקרא', קובע, כי "הגעיה מורה על נחץ משני שאינו מבוצע על ידי ניגון". קביעה זו אמנם נכונה היא לשיטת סימון הגעיות המבוצעת במהדורת ברויאר, שאין בה שום הבחנה בין טעמים... אבל בשום פנים אין לומר את הדברים על שיטה כשיטתו של בן אשר, שתלותו של הסימון בסוג הטעמים היא קו יסוד שבה.^[81]

ביקורת זו אמנם נכונה, אבל דווקא בנושא הביצוע המוסיקלי חרג ברויאר משיטתו של ייבין, חריגה שגם התאים לאופי המהדורה שלו (כמו שכתב כהן ובצדק). נביא שוב את דבריו של ייבין (אבל הפעם נתמקד רק בהסבר אחד מסויים):

מצד אחר, יש סדירות מסוימת בהטעמה זו, שכן יש צורות שבהן הנטייה לגעיה מרובה, ואחרות שבהן היא מועטת; יש טעמים שבהם הנטייה לגעיה מרובה, ואחרים שבהם היא מועטת. אפשר להסביר שיטה זו בכך, שההשגחה אחר השמעת ההברה הראויה לגעיה קלה היתה כנראה בדרך כלל קצרה ביותר,

ומשום כך לא הקפידו המנקדים לסמנה; בצורות מסוימות או בטעמים מסוימים היתה ארוכה יותר, ושם הקפידו יותר לסמנה...

לסיכום, כהן כרך ביחד את דחיית התפקיד המוסיקלי של הגעיה, ואת הטענה שסימון של געיות במקומות מסוימים היה עניין של נטייה ורשות, ולא חובה. את שני הטיעונים שקשר ביחד גם דחה ביחד, ובמקומם טען שלגעה יש תפקיד מוסיקלי ולכן סימונה בגדר חובה תמיד. אמנם אין ההגיון מחייב שתפקיד מוסיקלי פירושו גם חובת ציון מוחלט, כי ככל שהביצוע המוסיקלי קצר יותר ופחות מובהק, גם הנטייה לסמנו תהיה פחות. וזוהי בדיוק עמדתו של ייבין. כל עוד שתי העמדות מצליחות להסביר את הנתונים – אין דרך להכריע ביניהן, וכל הכרעה תהיה בעצמה בגדר "נטייה".

דיוקו של כתי"ל בתחום הגעיות ובכלל

לגבי דיוקו של כתי"ל בתחום הגעיות, ברויאר טען ש"נוסח הגעיות הקלות של כתב יד לנינגרד הוא מחוסר כל ערך, ואינו זהה כלל עם נוסח הגעיות של בן-אשר". הוא אף הוסיף וטען על נקדנו של כתי"ל ש"נוסח הגעיות הקלות... עלה במקרה על דעת נקדנו של כתב יד לנינגרד, שמומחיותו בתחום זה איננה דווקא מן המפורסמות". לעומתו הוכיח כהן באופן מאלף שכל נטיותיו של הכתר בסימון של געיות בטעמים מסוימים – משותפות הן לכתי"ל, רק במידה שונה: בטעמים המפסיקים, יש בכתי"ל בדרך כלל יותר מלים מכל סוג עם געיה, ופחות מלים מכל סוג בלי געיה. בטעמים המחברים שני כתבי-היד הם בעצם זהים לגמרי: אין בהם כמעט געיות בכלל. וכך מסביר כהן את הדמיון הרב הזה:

סופרו נקדנו של כ"י ל... פעל בסביבת ספרי מקרא הקרובים לנוסח בן-אשר, ויש לראותו כאחת החוליות הראשונות בשלשלת המעתיקים, שפעלו במעגל המסירה של נוסח המסורה הטברני לאחר תקופת בעלי המסורה. מעתיקים אלו הם שהעבירו לדורות הבאים את דמות דיוקנו של 'נוסח המסורה', ולפיכך מן הראוי שנשים לב לתוצאות עבודתם.

אשר למעתיקו-נקדנו של כ"י ל, הרי הרב ברויאר עצמו מודה, שתוצאות עבודתו של נקדן זה בתחום הניקוד והטעמים הן טובות עד כדי כך, שהיה ראוי לשמש מקור מרכזי בשיחזור נוסח ה'כתר' במקומות החסרים. להלן נראה, שיש להתייחס ביתר רצינות גם לנוסח הגעיות שלו, העומד, בעיקרו של דבר, על אותו בסיס שיטתי כנוסח ה'כתר', ובשום פנים אין לומר שמקורו בסימונים שרירותיים של נקדנו. כבר הזכרנו במבואנו למהדורת הכתר, שניקודו של כ"י ל נעשה בשני שלבים, שלב ההעתקה ושלב ההגהות, ורק בשלב השני היה לפניו ספר הקרוב בניקודו וטעמיו ל'כתר', אבל לא שווה לו. לפי ספר זה הגיה את הניקוד והטעמים, ובעיקר את הגעיות. עצם ההגהה של הגעיות מלמדת, שהנקדן ייחס חשיבות לנוסח הגעיות, וקבעו סופית לפי ספר שסמך עליו, ולא לפי שרירות לב. ואף שיש להניח, כי תהליכי תיקון, שאינם נעשים ע"י מומחה, עלולים להותיר רישומן על התוצאה הסופית, אין הדבר נובע משרירות ליבו של המתקן, אלא משגגתו, והתמונה הכוללת תשקף בדרך כלל את מצע הטקסט שלפיו נעשו התיקונים.^[82]

ביקורת זו על הרב ברויאר צודקת לגמרי, כפי שהנתונים שהביא כהן מכתי"ל מוכיחים היטב. אמנם אינו דומה המגיה של כתי"ל לבעלי המסורה בכבודם ובעצמם לגבי "נטיות" מול "שיטה": תפקידו של מגיה הוא להשוות ולתקן, ולא לכתוב נוסח משלו. וגם אין בדמיון בין כתי"ל לכתר חידוש גמור לגבי הנטיות או השיטות המשותפות לשני כתבי-היד, שהרי ישראל ייבין כבר נקט בעמדה דומה לגבי כלל כתבי-היד הקרובים לכתר:

כל סוגי הגעיה הקלה, בכל סוגי ההברות ובתיבות מוטעמות בכל הטעמים (או כמעט כולם), מצויים בא (ובכתבי-היד הקרובים). אמנם אין הגעיות הללו מסומנות תמיד; בטעמים מסוימים כמעט שאינן מסומנות כלל ובטעמים אחרים הן אמנם מסומנות הרבה, אך לא בכל מקום...

שנית, קשה לומר שבא (או בכתבי-היד הקרובים) מצויה שיטה בהטעמת הגעיה הקלה. אמנם יוצאים הן הכלל יש גם בסוגים אחרים של געיות, אבל הטעמת הגעיה הקלה בא חורגת עד כדי כך מכלל כלל, שאין לתארה אלא תיאור סטטיסטי.^[83]

כלומר: אפשר בהחלט להצביע על הנטיות הדומות בסימון הגעיה בין כתבי־היד הקרובים לכתר, וכת"ל בתוכם, בלי לקבוע שיש בכתר או בכתבי־היד האחרים שיטה מובהקת של סימון געיות כחובה מוחלטת.

רמת הדיוק האפשרי בשחזור הגעיות

לגבי אחוזי הדיוק האפשריים בשחזור הכתר, כהן הביא נתון כללי: "ניסויי שיחזור מבוקרים שערכתי בחלקים השלמים לימדו אותי, שניתן להגיע לדיוק ממוצע של כ-95% בשיחזור נוסח הגעיות ב'כתר', הכל לפי אופי הטקסט המשוחזר. שיעור דיוק שכזה מצדיק הצדקה שאין למעלה ממנה את מעשה השיחזור כפתרון המדעי הנכון ביותר שראוי לנקוט בעניין זה."^[84] בקטע שבחר כהן כדגם מספר מלכים, הייתה מלכתחילה זהות של כ-94% בין כת"א לכת"ל בגעיות הקלות והכבדות, ולאחר שנעשו תיקונים בנוסח כת"ל ע"פ שיטת הכתר, עלה הדיוק לכדי 98%.

אין ספק אם כן שכת"ל מייצג היטב את אופי סימון הגעיות הכללי של כתבי־היד העתיקים, ושניתן להשתמש בו כבסיס לשחזור הגעיות בחלקים החסרים של הכתר ברמת דיוק גבוהה. וגם אין ספק שיש הצדקה מוחלטת למעשה שחזור כזה במהדורת מקרא ע"פ הכתר, וכל מהדורה כזו (כגון "מקראות גדולות הכתר") תהיה לברכה.

אבל בו בזמן צריך לקחת בחשבון את הפער המשמעותי בין רמת הדיוק בשחזור הגעיות לבין רמת הדיוק בשחזור הניקוד והטעמים ע"פ כת"ל. כי אפילו אם תגיע רמת הדיוק בשחזור הגעיות בכתר ל-98%, עדיין מדובר על טעות סטטיסטית של לא פחות מגעיה אחת בכל 50 (וברמה של 95% על טעות של געיה אחת מכל 20). השחזור כשלעצמו מוצדק וחשוב, אבל הוא עדיין ברמה נמוכה בהרבה מרמת השחזור בניקוד ובטעמים. כל מי שבודק את הסטיות בניקוד ובטעמים בכת"ל מול החלקים הקיימים בכתר מתרשם מיד שמדובר על ניקוד או טעם אחד בלבד מתוך מאות ואלפים! ואת רובם של הסטיות (המעטים ממילא) בניקוד ובטעמים ניתן להסביר לפי מנהגים אופייניים לכת"ל.

הפער הגדול הזה בין תחום הניקוד והטעמים מצד אחד, לבין תחום הגעיות הקלות מצד שני, בולט כל כך, עד שקשה לדבר על שיטה מובהקת של חובה המשותפת לשני כתבי־היד. קשה להבין איך, אם בשלב ההגהות בכת"ל היה לפני המגיה "ספר הקרוב בניקודו וטעמיו ל'כתר', אבל לא שווה לו", שהוא הצליח לתקן את הניקוד והטעמים עד כדי כך שהם כמעט זהים לכתר לגמרי, ואילו לגבי הגעיות אחת מכל 20-10 תהיה שונה. סביר יותר להניח שסימון הגעיות בכתר עצמו, וכן בספר שהיה מונח לפני המגיה של כת"ל, הוא עניין של נטיות חזקות ומובהקות ע"פ מסורת מוסיקלית שבעל פה ולא שיטה פורמלית של חובה.

על הקושי לתאר את שיטת בן-אשר באופן מדויק עמד כהן בעצמו, כאשר כתב במסקנתו שאי-אפשר לעשות שחזור מושלם לגעיות: "לכל כלל יש יוצאים, ולכל רוב יש מיעוט, ובסעיפים מסוימים הכוחות שקולים, ולא תמיד יכולים אנו לעמוד על גורמי התופעות."^[85]

כדי להמחיש עוד יותר את הנקודה הזו, נביא שתי דוגמאות (אחת בטעם פשטא ואחת בזקף קטן). אין בדוגמאות אלו כל משמעות חדשה לגבי הנתונים הסטטיסטיים היבשים של כהן, שהם נכונים כשלעצמם ואין בהם כל דופי. אולם הן ממחישות עד כמה חוסר העקביות בסימון הגעיות בולט לעין עבור כל מי שקורא את כתבי־היד ושם לב לסימון הגעיות. הדוגמאות נלקטו תוך כדי עבודת ההגהה על ספר יחזקאל, אמנם גם שמנו לב בספרים קודמים לעשרות דוגמאות דומות ואף יותר מרשימות (אולם עד העבודה על יחזקאל לא רשמנו אותם וחבל):

- ז,ד: וְלֹא־תַחֲסֹס עֵינִי עָלָיו וְלֹא אַחְמֹל כִּי דִרְלִיךְ עָלָיו אֶתְּן וְתוֹעֲבוּתִיךָ בְּתוֹכָהּ תִּהְיֶינָה וַיִּדְעָתָם כִּי־אֲנִי יְהוָה:
- ז,ט: וְלֹא־תַחֲסֹס עֵינִי וְלֹא אַחְמֹל כִּדְרְלִיךְ עָלָיו אֶתְּן וְתוֹעֲבוּתִיךָ בְּתוֹכָהּ תִּהְיֶינָה וַיִּדְעָתָם כִּי־אֲנִי יְהוָה מִכָּה:
- יח,ו: אֶל־הַהָרִים לֹא אָכַל וְעֵינָיו לֹא נָשָׂא אֶל־גִּלְגָּלִי בֵּית יִשְׂרָאֵל וְאֶת־אֲשֶׁת רַעְהוּ לֹא טָמָא וְאֶל־אִשָּׁה נָדָה לֹא יִקְרָב:
- יח,יא: וְהָיָה אֶת־כָּל־אֵלֶּה לֹא עָשָׂה כִּי גַם אֶל־הַהָרִים אָכַל וְאֶת־אֲשֶׁת רַעְהוּ טָמָא:
- יח,טו: עַל־הַהָרִים לֹא אָכַל וְעֵינָיו לֹא נָשָׂא אֶל־גִּלְגָּלִי בֵּית יִשְׂרָאֵל אֶת־אֲשֶׁת רַעְהוּ לֹא טָמָא:

הביטויים המקבילים בפסוקים המקבילים בולטים לעין הקורא. מדובר בהם על תיבות זהות במבנה ובטעמן, אמנם לפעמים בגעיה ולפעמים בלי געיה. וכמו שהם בולטים לעין הקורא, כך סביר שגם המסרן היה מודע לעובדת חוסר העקביות במקומות דומים ואף זהים. אין בכך כדי לגרוע כלל מהסטטיסטיקות של כהן; אבל יש בו כדי להמחיש שבנסיון להבחין בין נטייה לבין שיטה, ייתכן שחווית הקריאה חשובה יותר מהסטטיסטיקות היבשות. תחושת הבטן של הקורא הרגיל בגעיות שבכתר הוא שבנסיבות מסוימות יש (או אין) סבירות גבוהה למצוא געיה, אולם תמיד תיתכן הפתעה.

סימון הגעיות בדפוסים

עכשיו נעבור לנקודה החמישית והאחרונה שביקש כהן להוכיח, דהיינו מצב סימון הגעיות בעידן הדפוס, מאז מקראות גדולות דפוס ונציה. כהן היטיב להציג את השיטות המגוונות והמנוגדות שבדפוסים, שלפעמים אף באו ביחד בערבוביה בתוך אותו דפוס. את המציאות המבולבלת הזאת השווה כהן למה שכתב ברויאר על "השיטה הברורה והיציבה של כל מהדורות המקרא, המקובלות בישראל זה עידן ועידנים בכל אתר ואתר". ביקורת זו מוצדקת, ותיאורו של ברויאר איננו נכון באופן כללי.

אמנם כדי לעשות צדק מלא בנושא זה, יש גם להצביע על מרכיב אחד חשוב ויציב, שעובר כחוט השני בכל הדפוסים מאז מקראות גדולות דפוס ונציה, דהיינו סימון הגעיה הקלה בעקביות, בכל תיבה שראויה לכך מבחינת מבנה. סימון עקבי זה משותף לכל השיטות שבאו לידי ביצוע בדפוסים השונים (כגון מצד אחד געיות קלות ולא כבדות ורק אחת בתיבה, או מצד שני געיות קלות וכבדות כאחד ואפשר שתי געיות בתיבה אחת), וזה בדיוק המרכיב שהוסיף ברויאר במהדורתו.^[86] המקור לסימון העקבי בכל תיבה שראויה לכך מבחינת מבנה, בלי להתחשב כלל בטעמה, הוא כתבי־היד באשכנז, שם לא התייחסה המסורת המוזיקלית המקומית לגעיות, ואם כן נשאר בשבילן תפקיד פונטי בלבד. במציאות כזו היה נכון לסמן געיה בעקביות בכל תיבה שראויה לכך מבחינת מבנה, כדי לכוון את הקורא שיבטא היטב את כל מרכיבי המילה ולא יטעה.

ואמנם המציאות הזאת היא לא רק של אז, אלא כבר משתקפת בדפוסים במשך 500 שנה, והיא מתאימה גם היום בקרב הרוב המכריע של קהילות ישראל. אמנם לא צדק הרב ברויאר לגמרי לגבי בן-אשר עצמו, שבוודאי היו לו נטיות חזקות בסימון הגעיות הקלות, ולא עשה את מלאכתו בשרירות אפילו בתחום הזה; ואילו היה כותב טופס נוסף של המקרא ברור לגמרי שלא היה מסמן געיות בעקביות בכל תיבה ראויה, ולא היה מרבה בהן בטעמים המחברים. אבל גם אם זה לא נכון לגמרי ש"הן ולא רפיא בידה" בתחום הזה, עדיין צודק הרב ברויאר ש"לא על שיטה זו חלה קבלת כל ישראל לנהוג כדעת בן אשר". המסורת המוזיקלית החיה בקרב הקוראים בטעמי המקרא בישראל קיבלה על עצמה בפועל את הסימון העקבי של הגעיות הקלות.

לסיכום, נראה שהחלטת הרב ברויאר בעניין הגעיות דומה להחלטותיו בנושאים אחרים, ובמיוחד לגבי סימון החטפים באותיות לא גרוניות. בשני הנושאים מדובר על נטייה מובהקת בכתר שאמנם לא באה לידי ביטוי מלא אף בתוך הכתר עצמו, וגם לא מבוצעת באותה רמה סטטיסטית בכתבי־היד הקרובים לכתר (למרות שהנטיות הכלליות דומות). לכן הסיק הרב ברויאר, בעקבות ממצאיו של ייבין, שמדובר בסופו של דבר על עניין של רשות בכל געיה ספציפית, למרות שניתן להצביע באופן ברור על נטיות חזקות ומובהקות של מסרן הכתר בסוגים מסוימים של געיות קלות, ואף על ביצוע מוחלט באחדים מהם. ואם כן החליט לסמן געיות באופן המתאים ביותר לקורא בימינו, שהוא הסימון העקבי והמלא.

נוסח הגעיות במהדורתנו

נוסח הגעיות לפי כתי"ל: אין במהדורתנו שיחזור של כל הגעיות במקומות החסרים בכתר (בניגוד למקראות גדולות הכתר), ואין בה הוספת געיה בכל תיבה שראויה לכך (בניגוד לסימון הגעיות הקצרות במהדורות ברויאר). אלא העתקנו את הגעיות כמות שהן בכתר (במקומות שהוא קיים)^[87] ובכתי"ל (ברוב התורה שהכתר חסר). כתוצאה מכך, סימון הגעיות במהדורתנו מקביל לסימון הגעיות הארוכות בתוך מהדורות ברויאר (כך הוא סימן את הגעיות הכתובות בכתבי־היד כדי לעשות הבחנה).

היוצאים מן הכלל: יש מקומות בתורה שבהם נכתבה געיה בכת"ל, אך היא בלתי צפויה או מופיעה בניגוד לכללים, או שהיא נכתבה באות הלא-נכונה לפי הכללים, או שיש שתי געיות בתיבה אחת (או בתיבות מוקפות); לחלופין יש מקומות שבהם נדרשת געית חובה והיא איננה, או שהגעיה צפויה ברמת סבירות גבוהה בהתאם למקבילות (כגון געית פשטא) והיא איננה. הרב ברויאר כבר רשם את הגעיות החריגות הללו בתורה,^[88] ואת חלקם תיקן במהדורותיו האחרונות (חורב ו"כתר ירושלים"), כל עוד מצא לכך תימוכין בכת"ל^[89]. במהדורתנו בצענו תיקון בכל הגעיות החריגות שרשם ברויאר בתורה, אפילו במיעוט המקומות שבהם הנוסח החריג נמצא גם בכת"ל^מ, ובעוד במקומות שאותם לא ציין ברויאר. בכל מקום כזה ציינו את גרסתו של כת"ל בתיעוד הנוסח, ועוד השתדלנו לתעד את נוסח הגעיות בכתב-היד טברנים מובהקים נוספים (ל1, ב, ש, ש1, ק3, ו).^[90]

רשימה של היוצאים מן הכלל: להלן רשימה של המקומות בתורה שבהם לא קיבלנו את נוסח הגעיות בכת"ל. למידע נוסף לגבי כל פריט, כולל מידע על הנוסח בכתב-יד טברנים נוספים, ראו בתיעוד הנוסח (בדפי העריכה של הפרקים).

ספר בראשית (35 פריטים): ב1, (ל=ויהי); ה, ג, (ל=ויהי); ה, ט, (ל=ויהי); ה, יב, (ל=ויהי); ה, טו, (ל=ויהי); ה, טז, (ל=ויהי); ה, כו, (ל=ויהי); ו, טז, (ל=תעשה); ז, י, (ל=ויהי); ז, יב, (ל=ויהי); ח, ו, (ל=ויהי); ח, יג, (ל=ויהי); י, יט, (ל=ויהי); י, יל, (ל=ויהי); יא, א, (ל=ויהי); יא, ב, (ל=ויהי); יא, יג, (ל=ויהי); יט, יג, (ל=פייגדלה); כה, לא, (ל=אֶת־בְּכֹרְתָךְ); כז, א, (ל=ויהי); לא, מג, (ל=מִה־אֶעֱשֶׂה); לא, נב, (ל=לֹא־אֶעֱבֹר); לב, כו, (ל=בְּהֶאֱבֹקֶךָ); לה, ג, (ל=ויהי); לו, יח, (ל=אֶהְיֶיכֶם [2]); לז, כג, (ל=ויהי); לח, יח, (ל=הַעֲרֹבֶן); לח, כד, (ל=לֹא־מָר); לט, יא, (ל=ויהי); לט, יג, (ל=ויהי); מג, כא, (ל=ויהי); מד, כד, (ל=ויהי); מו, יט, (ל=יַעֲקֹב); מט, יח, (ל=לִישׁוּעָתָךְ).

ספר שמות (11 פריטים): א, כא, (ל=פִּי־רְאֹו); ה, ד, (ל=מִמַּעֲשָׂיו); ז, יג, (ל=וַיִּחַזֵּק); ח, כא, (ל=לֹא־לֵהִיכֶם); ט, לה, (ל=וַיִּחַזֵּק); יג, ה, (ל=כִּי־יִבְאֶנָּה); יג, יא, (ל=פִּי־יִבְאֶנָּה); טו, כו, (ל=כִּלְיֵה־מַחֲלָה); כג, (ל=תַּעֲשֶׂה־לָּךְ); כא, יד, (ל=?וְכִי־יִדַּד); כד, יא, (ל=וַיִּחַזֵּק); ל, י, (ל=קִדְש־קִדְשִׁים); לב, ל, (ל=ויהי); לו, יג, (ל=ויהי).

ספר ויקרא (8 פריטים): א, ה, (ל=הִכָּה־נִים); ג, יז, (ל=מִוִּשְׁבֵּתִיכֶם); ח, יא, (ל=עֲלֶה־מִזִּבְחַן); ט, א, (ל=ויהי); כ, כו, (ל=?פִּי־יִהְיֶה); כג, ג, (ל=מִוִּשְׁבֵּתִיכֶם); כג, לא, (ל=מִשְׁבֵּתִיכֶם); כג, מד, (ל=אֶת־מַעֲדִי); כה, כח, (ל=לֹא־מִצָּאָה); כז, כח, (ל=קִדְש־קִדְשִׁים).

ספר במדבר (15 פריטים): ג, ו, (ל=וְהָעֲמֻדָּה או וְהָעֲמֻדָּת);^[91] ג, כז, (ל=הָעֲזִיזָאִי); ד, לב, (ל=וַיִּתְּדֵם); ה, כא, (ל=אֶת־הָאִשָּׁה); י, ח, (ל=בְּחֻצֵּי־רֹת); יד, כה, (ל=וְהָעֲמֻלָּי וְהַכְּנַעֲנִי); יד, לח, (ל=הִלָּכִים); טו, יד, (ל=אֲשֶׁר־בְּתוֹכְכֶם); טו, מ, (ל=לֹא־לֵהִיכֶם); טז, לא, (ל=ויהי); יז, כא, (ל=כִּלְיֵה־נִשְׂיֵאִיהֶם); יח, ב, (ל=וַיִּשְׁרְתוּךְ); כה, ב, (ל=לֹא־לֵהִינֶן); כו, לא, (ל=הָאֲשֶׁר־אֵלִי); לא, לב, (ל=ויהי); לג, ג, (ל=?הָרֶאשׁוֹן); לה, לג, (ל=?וְלֹא־תִחַנְּפוּ).

ספר דברים (17 פריטים): א, א, (ל=ויהי); א, כט, (ל=לֹא־תַעֲרֹצוּן וְלֹא־תִרְאֹו); א, לג, (ל=לְחַנְתְּכֶם); ז, ח, (ל=מֵאֲהֶבֶת); ז, יג, (ל=וַיִּרְשֶׁךְ); ח, ג, (ל=וַיִּאֲכַלְךָ); ח, טז, (ל=הִמָּאֲכַלְךָ); יא, יד, (ל=וַיִּרְשֶׁךְ); יא, כד, (ל=הָאֲחֻזִּין); יא, כה, (ל=וּמִוִּרְאָכֶם); יב, יז, (ל=וַיִּרְשֶׁךְ); יב, כ, (ל=אֶת־גְּבוּלְךָ); יב, ל, (ל=לֹא־לֵהִיכֶם); יב, לא, (ל=לֹא־לֵהִיכֶם); יד, כג, (ל=וַיִּרְשֶׁךְ); יח, ד, (ל=וַיִּרְשֶׁךְ); כ, יח, (ל=לֹא־לֵהִיכֶם); דברים כח, יא, (ל=?וְהוֹתִרְךָ).

למרות כל היוצאים מן הכלל (למעלה מ-80 פריטים ברשימה), השארנו את נוסח הגעיות שבכת"ל ברוב המכריע של התורה ובשאר המקומות החסרים בכתר, ולא ניסינו לקרב אותו יותר אל נוסח הגעיות שהיה בכתר (ע"י שחזור מלא לפי כל נטיותיו של כתב בתיבת הגעיות). יש שתי סיבות מעשיות להחלטתנו להביא רק את הגעיות הרשומות בכתב-היד (חוץ מהמקומות החריגים):

1. שחזור הגעיות ו/או הוספתן בכל תיבה הראויה לכך במקרא דורשת עבודה רבה, וזה כרגע מעבר ליכולתנו מבחינת התורמים לפרויקט. ואולם תמיד יהיה ניתן לשדרג את מהדורתנו בעתיד באחת מהדרכים הללו או לבצע אותן במהדורות נגזרות.
2. הוספת הגעיות באופן מלא ועקבי בדומה למהדורת ברויאר איננה אפשרית כעת גם מסיבה טכנית, כי אין היום תווים מיוחדים ביוניקוד בשביל געיות שונות (ארוכות וקצרות) כדי לתעד איזו געיה מקורה בכתב-היד שהוא היסוד למהדורה ואיזו נוספה על ידינו.

לכן מסומנות הגעיות במהדורתנו לפי שני כתבי-היד העיקריים (הכתר וכת"ל). אמנם בעתיד היד נטויה לסימון געיות ע"פ שיטות נוספות. על ידי השימוש בתבניות אוטומטיות המיועדות לכך, יתאפשר למשתמש לבחור את השיטה המועדפת עליו. בין השיטות שראוי לבצע אותן ולאפשר את בחירתן על ידי המשתמש:

1. סימון געיות ע"פ כתבי-היד (הכתר וכת"ל), אמנם בתיקונים קלים לגבי געיות חריגות בכת"ל. זוהי השיטה המתבצעת כעת בספרי התורה.
2. סימון געיות ע"פ כתבי-היד (הכתר וכת"ל) בלי תיקונים. זוהי השיטה המבוצעת כעת בספרי הנביאים והכתובים. בשיטה זו יש כבר ערך רב (כמו שקבע כהן בבהירות רבה), כי היא מייצגת באופן נאמן את המסורת הכללית המשתקפת בכתבי-היד העתיקים, והוא גם יכול להיות בסיס מצוין עבור פיתוח נוסף או צירה נגזרת בעתיד (כגון בשיטות הבאות ברשימה זו).
3. סימון געיות ע"פ הכתר, וע"פ שחזור הכתר במקומות החסרים בו.^[92]
4. סימון לפי השיטה של "ריבוי געיות", שמקורה במנהג אשכנז והייתה מקובלת לרוב בדפוסים. שיטה זו מתאימה ב"תיקון קוראים", שהרי ברוב העדות היום אין כבר ביצוע מוזיקלי לגעיה ונשאר לה רק תפקיד פונטי, ולכן ראוי לסמן אותה בכל תיבה הראויה לכך. אפשר לבסס סימון כזה (באופן כללי ובזהירות) על מהדורת יצחק בער, תוך כדי ניסוח כללים מתאימים שאינם בהכרח זהים לגמרי למדיניותו של בער (ויש גם להשלים את המלאכה לפי אותם כללים בארבעת החומשים האחרונים שלא יצאו לאור במהדורה זו).
5. סימון לפי השיטה של "ריבוי געיות", אמנם בדרך מתונה: אין לסמן יותר מגעיה אחת בלבד בתיבה אחת (בדומה למנהג כתבי-היד הטברנים). יישום זה יהיה דומה לשיטת ברויאר, אמנם יהיה צורך לבצע אותה מחדש. גם שיטה זו מתאימה ב"תיקון קוראים" מאותה סיבה בדיוק כמו השיטה הקודמת.

אחרית דבר

בעת כתיבתה של חטיבה זו בנושא הגעיות נעלמה ממנו מאמרו של הרב ברויאר "ספקות שאין להם הכרע".^[93] בחלקו הראשון של אותו מאמר^[94] יש תגובה לדבריו של מנחם כהן (בנספח שכתב על הגעיות בסוף כרך מלכים של מקראות גדולות הכתר). ברוך שכיוונו, כי גם בלי לראות את מאמרו של ברויאר הגענו לאותה מסקנה: דרכו של הכתר בסימון הגעיות ראוי יותר להיקרא "נטייה" (בלשונו של ייבין) ולא "שיטה" (בלשונו של כהן), כי הוא לא הגיע מעולם לאותה רמה של שיטתיות גמורה שיש במערכת הניקוד והטעמים. ובלשונו של ברויאר: "כהן... לא עמד או לא העמיד על ההבדל העקרוני שבין שיטת בן אשר בסימון הגעיות הקלות ובין שיטתו בסימון שאר כל פריטי הניקוד והטעמים. הבדל זה הוא המציב בפני המהדיר בעיה שאין לה, לדעתי, כל פתרון משביע רצון... רוב סימני הניקוד והטעמים המצויים בכתר נקבעו שם על פי מסורת ברורה, שהיה נקדן חייב לתת לה ביטוי... אולם דברים אלו אינם אמורים בסוגיית הגעיות הקלות: יש בכתר אלפי תיבות שכן אשר שם בהן או השמיט בהן געיה קלה בלא דין ולא דיון, בלא כלל ובלא מסורת...". כלומר: רמת העקביות החסרה בולטת בתוך הכתר עצמו (בתיבות מקבילות הזהות במבנה ובטעמן שלפעמים מקבלות געיה ולפעמים לא), ועל אחת כמה וכמה בכתבי-היד הקרובים לו.

בנוסף לכך כתב ברויאר ששיטתו משקפת יסוד קבוע בסימון הגעיות בדפוסים, ואילו אנחנו ציינו אותה עובדה בדיוק. בלשונו של ברויאר: "כל מהדורות המקרא המקובלות בישראל זה יותר ממאה שנה (לפחות) נוהגות לסמן געיה קלה בכל תיבה הראויה לכך מצד מבניה – בלא כל התחשבות בטעמה, וכל קורא ותיק הבקי בקריאתו מקפיד להטעים את המקרא על פי הנוסח הזה."^[95] וגם העיר: "כהן מסביר באריכות מהיכן הגיע המנהג הזה אל המהדורות שלנו. דבריו בעניין זה מעניינים ומאלפים מאוד, אך אין הם סותרים את דבריי, שהרי גם אני מודה שהשיטה הזאת – בכללותה – מנוגדת לשיטת בן אשר. השאלה איך נתקבלה במהדורות שלנו לא מעלה ולא מורידה בדיון הזה."^[96]

בהערה בסוף הדיון על הגעיות במאמרו התייחס ברויאר גם לשאלת תפקידם המוזיקלי: "בספרי על הטעמים כתבתי שהגעיה מורה על נחץ משני, שאיננו מבוצע בניגון. כהן טוען שהגדרה זו אמורה רק בשיטת המהדורה שלי, שהגעיה הקלה בה איננה תלויה בניגון כלל. אך דומני שזו טעות, שהרי גם במהדורה שלי יש געיות רבות התלויות בניגון דווקא – געיות כבדות וגעיות שווא – ואף על פי כן כתבתי את ההגדרה הזאת, שכן היה נראה לי שתלות הגעיה בניגון עדיין איננה מוכיחה שהיא גם מבוצעת בניגון; שהרי אפשר שרק ניגון מסויים דורש

הטעמה משנית לפניו. גם אפשר שניגונו של הטעם מתחיל תמיד כבר בנחץ המשני של הגעיה – גם במקרה שלכל הדעות, הגעיה איננה תלויה בטעם, כדוגמת הגעיה של וְיִצְקָו. לפי זה צריכים לשנות במקצת את הגדרת הגעיה: היא מורה על נחץ משני ולא על ניגון.^[97] אמנם נראים יותר דבריהם של ייבין וכהן בעניין זה.

לגבי סימון הגעיות ע"י שמואל בן יעקב, נקדנו של כתי"ל, כתב כהן שיש בו בכללותו השתקפות נאמנה למנהגם של כתבי־היד הטברנים ודמיון רב לכתר. ואילו ברויאר הדגיש את הגעיות בכת"ל שלעיתים חורגות לגמרי מהכללים: "בן אשר היה משנה את הניקוד רק באותם העניינים שלא הייתה לו בהם כל מסורת ושכללי הדקדוק לא קבעו בהם מסמרות, ואילו שמואל בן יעקב החליף את שיטתו בעניינים שחוקי ההטעמה ומסורת הקריאה קבעו בהם נוסח מחייב שאין לשום נקדן רשות לסטות מהם".^[98] למעשה, לפי ברויאר קיימים כ-10 חריגים בלבד בכתר ארם צובה בכל המקרא (געיות שלא לפי הכללים), ואילו בכת"ל יש כ-45 בתורה בלבד (!).^[99] אמנם בכל זאת נראה שאין מחלוקת אמיתית בין ברויאר לכהן בנושא זה (למרות דבריו של ברויאר "אולם כהן חולק עליי גם בעניין זה"), אלא שכל אחד מדגיש צד אחר המשתקף בנתונים: כהן מדבר על המצב הכללי למרות החריגים לעיתים בכת"ל, ואילו ברויאר מדגיש את הסטיות הלא-מעטות. קצת מפתיעה מסקנתו של ברויאר בעניין זה: "אם נעתיק את נוסח הגעיות של כ"י לניגוד בכל מקום שלא נשתמר בו הכתר, נסטה מנוסח הכתר ביותר מאלפיים תיבות. די היה בכך להרתיע אותי מללכת בדרך הזאת".^[100] אמנם זו בדיוק הדרך שבחר ברויאר ללכת בה בסימון הגעיות הארוכות בכל מהדורותיו! וכך גם במהדורתנו מסומנות הגעיות כעת בעקביות ע"פ כתי"ל בלי תיקונים, אבל כאמור התקווה היא לבצע בעתיד תיעוד ותצוגה של כמה שיטות במקביל, ולאפשר למשתמש לבחור ביניהם כרצונו. בינתיים נחכה לגואלים שיהיו מוכנים לבצע את השיטות השונות לטובת הכלל.^[101]

התלבטות קשה של המהדיר אבל לא של הקורא: לסיום חשוב להדגיש שכל ההתלבטות הרבה בעניין הגעיות היא בעיקר התלבטות מצדו של המהדיר, והרבה פחות מצדו של הקורא והלומד. ברויאר ציין בצדק במאמר זה שיש אלפי תיבות בתוך הכתר עצמו שבהן אין געיה, למרות שלפי הכללים והנטיות החזקות של כתבי־היד הייתה אמורה להיות בהן געיה; וכן להיפך. ואותו דבר נכון על אחת כמה וכמה בכתבי־יד אחרים. עובדה זו מעלה שאלה קשה בשביל המהדיר, אבל לא בשביל הקורא. שהרי המהדיר חייב לפעול באופן עקבי ומתוך שקיפות, ואסור לו לקבל החלטה שרירותית או בלתי-מתועדת באף תיבה. ואילו לקורא זה הרבה פחות חשוב אם הגעיה קיימת או חסרה בתיבה מסוימת, כי זו דרכן של געיות (אלא אם כן נשען הקורא לחלוטין על שיטת ריבוי הגעיות שבדפוסים). לכן הקורא יכול לבחור לעצמו כל מהדורה מדויקת של המקרא, ולהשתמש בה בביטחון ללא קשר לשיטת הגעיות שבה, ואף אם השיטה אינה מושלמת (כי אין שיטה מושלמת). רוב ההתלבטות שמדובר עליה בחטיבה זו על נושא הגעיות שמורה אם כן למהדיר ולא לקורא.

געיה ימנית

בעשרות מקומות בכת"ל נכתבת הגעיה בצד הימני של הסימן הניקוד במקום לשמאלו^[102] (התופעה נפוצה במיוחד בחלק הראשון של ספר בראשית). אין בתופעה זו כל משמעות, אבל בהקלדת וסטמינסטר הקפידו בכל זאת להקליד געיה ימנית לפי כתי"ל, בהתאם למטרתם להציג את נוסח כתבי־היד בדיוק מלא. מובן מאליו שבמהדורתנו תופיע הגעיה בשמאלו של סימן הניקוד.^[103] אבל בגלל שמגמתנו לתעד כמה שיותר במהדורתנו את השינויים שנעשו בהקלדת וסטמינסטר (במקומות שכת"א חסר), רשמנו בכל זאת בתיעוד הנוסח שהתיבה נכתבה "בגעיה ימנית" בכת"ל.

סדרי הקריאה בתורה

חלוקת הסדרים בתורה

חלוקת הסדרים בתורה היא חלוקה עניינית לרוב, המשקפת את מחזור הקריאה התלת-שנתית שהייתה נהוגה בארץ ישראל. במהדורתנו שילבנו את חלוקת הסדרים לפי שתי שיטות מקבילות:

- סימנו את חלוקתה של התורה ל-154 סדרים המקובלת מהדפוסים והמוכרת, כולל המרכיב של המספר הרצוף לכל סדר וסדר מתחילת כל ספר (המספרים מצויינים באותיות עבריות כמו שמוכר היטב מדפוס קורן).^[104]
- סימנו את חלוקת הסדרים על פי שני מקורות עתיקים המתעדים את נוסח המסורה הטברנית: רשימת הסדרים בספר החילופים למישאל בן עוזיאל^[105] ורשימת הסדרים בכתי"ל (בנוסף לסימון ראשי הסדרים שבגוף התורה עצמה באותו כתב-יד). שני המקורות העתיקים האלה כמעט זהים אחד לשני בחלוקת הסדרים,^[106] והם מדווחים על כ-167 סדרים בתורה.^[107]
- לגבי השיטות השונות בסימון הסדרים (ובמיוחד בין החלוקה המקובלת לבין החלוקה ל-167 סדרים), יש אומרים שאין כאן מחלוקת אלא שהסדרים הנוספים בתורה שבספר החילופים ובכתי"ל משקפים תת-חלוקה אפשרית בתוך הסדרים המקובלים. ויש אומרים שחלוקת הקריאה למחזור התלת-שנתית לא הגיעה לידי שיטה מובהקת של חובה, והיו מנהגים שונים כיצד לחלק את הקריאה בדרכים שונות.
- ציונם של ראשי הסדרים הנוספים בספר החילופים ובכתי"ל ישולב בתוך המספרים הרצופים של החלוקה המקובלת. לדוגמה: יש סדר שמתחיל בתחילת פרשת "וַאֲתַחֲנֶן" (דברים ג כג), והוא הסדר הרביעי בספר ("ד" במספרים הרצופים) לפי החלוקה המקובלת של 154 סדרים בתורה. מאוחר יותר יש ציון של תחילת סדר במקורות העתיקים בפסוק "כִּי־תוֹלִיד בָּנִים" (ד כה), וסדר זה אינו קיים בחלוקה המקובלת. הוא יסומן אם כן לפי המספר הרצוף "ד*". להלן רשימה של כל הפרשות שבהן יש סדר נוסף על החלוקה המקובלת (קנ"ד סדרים):
- בספר בראשית (בנוסף על מ"ג סדרים): וירא=(יט*)^[108] וישב=לה*, ויחי=מג*.
- בספר שמות (בנוסף על כ"ט סדרים): שמות=א*,^[109] משפטים=יז*, כי-תשא=כה*, ויקהל=כו*.
- בספר ויקרא (בנוסף על כ"ג סדרים): ויקרא=ב*, אמר=יט*.
- בספר במדבר (בנוסף על ל"ב סדרים): נשא=ה*.
- בספר דברים (בנוסף על כ"ז סדרים): ואתחנן=ד*, ראה=יא*, שפטים=טו*,^[110] כי-תצא=טז*.
- יש גם שני מקומות שבהם תחילת הסדר שונה במקצת בחלוקה המקובלת ובמקורות העתיקים:
- בפרשת אמר מתחיל סדר [יט] בויקרא כג,ט ("כִּי־תֵבֹאוּ אֶל־הָאָרֶץ") במקורות העתיקים, אבל בחלוקה המקובלת מתחיל הסדר (יט) בויקרא כג,טו ("וּסְפַרְתֶּם לָכֶם"), הפרש קל של 6 פסוקים שהם פרשה אחת.
- בסוף פרשת קרח מתחיל סדר (יז) במדבר יח,כה ("וְאֶל־הַלִּוִּים תִּדְבֹּר"), אבל במקורות העתיקים מתחיל הסדר [יז] בתחילת פרשת "זאת חֻקַּת הַתּוֹרָה" (במדבר יט,א), הפרש קל של 8 פסוקים שהם פרשה אחת.
- למידע על חלוקת הסדרים בספרי הנביאים והכתובים ראו **כאן**.

החלוקה לפרשות השבוע

התורה מחולקת במהדורתנו לפי יחידות של "פרשת השבוע". חלוקה זו משקפת את המנהג המקובל כבר אלף שנה של מחזור לקריאת התורה בשנה אחת (מקור המנהג הוא בבלי). בתחילת כל יחידה של "פרשת השבוע" יש גם תמונות וקישורים לעמודים המתאימים לדף הראשון של אותה פרשה (צילומים של כתבי-היד החשובים ושל ספרי תורה הכתובים על קלף).

ראוי לציין שבכתב-היד הטברנים וברשימות המסורה שבהן (וכן ב"ספר החילופים") אין פרשה חדשה שמתחילה בפסוק "וילך משה" (דברים לא,א), ויחידה זו הייתה נחשבת אם כן לחלק האחרון של פרשת "נצבים" (שהיו בה 70 פסוקים סה"כ).^[111]

החלוקה לעולים בתורה

פרשות השבוע מחולקות במהדורתנו בהתאם לקריאה עבור שבעה עולים לתורה בשבת (ומפטיר). חלוקה זו יציבה לרוב מאז המאה הי"ח.^[112] היא נעשתה כאן לפי החלוקה המקובלת בדפוסים הנפוצים של המקראות הגדולות (השתמשנו במקראות גדולות לתורה במהדורתנו של שלמה נעטטער [ווין תרי"ט]), והמשתקפת היטב

בדפוס קורן.^[113] לשבתות שקוראים בהן שתי פרשות מחוברות, הקריאה לכל אחד משבעת העולים צוין כנהוג בתוך סוגריים לאחר החלוקה לעולים של הפרשה היחידה, כגון: "חמישי (שלישי)".

החלוקה במהדורתנו לשלושה עולים במשך השבוע (מנחה בשבת, שני וחמישי) מבוססת על **סדר עבודת ישראל** לר' יצחק (זליגמן) בער, רעדעלהיים תרכ"ח, מתוך מהדורת צילום של הוצאת שוקן תרצ"ו.^[114] הציון לתחילת הקריאה ל"לוי" ול"ישראל" מופיע בסוגריים מרובעים, וסוף הקריאה ל"ישראל" הוא בדרך כלל לפני עליית "שני" בשבת.^[115]

לא הוספנו סימון לקריאת התורה במועדים בתוך מהדורת המקרא בוויקיטקסט. סימון כזה יוצר מעמסה כבדה בשוליים של הטקסט, ולא נהוג לסמן אותו "בפנים" במהדורות של המקרא, אלא רק בנספחים. במקום זה יצרנו מדור מיוחד בשם **"מקראי מועד"**, שם תופיע קריאת התורה לכל המועדים לפי החלוקה הנפוצה במחזורים (וגם הפטרות). תוכן הקריאות במדור **"מקראי מועד"** מבוסס על "מקרא על פי המסורה".

הערות

- היוצאים מן הכלל הזה נדירים ביותר. הדוגמה היחידה לגבי **נוסח הכתיב** שמצאנו עד כה היא התיבה "בְּמוֹתָם" (במדבר לג,גב), הנכתבת מלא וי"ו בספרי התורה של כל העדות. אך כתבי־היד הטברנים חלוקים לגבי כתיבתו; אין בהם רוב מובהק לכתיב מלא או חסר, ואין הערות מסורה התומכות באחת משתי האפשרויות. תיבה זו נמצאת בין 6 המקומות המוטלים בספק לפי שיטת ברויאר (כתר, עמ' 84 [פרק ג סעיף ד.1]). אך שאר המקומות שהיו מוטלים בספק אצלו מקבלים מענה ע"י קבוצת 7 כתבי־היד שלנו, וכבר אינם מוטלים בספק; רק המקום הזה נשאר. בכל אופן הכתיב במהדורתנו נקבע כאן, כמו בכל התורה, ע"פ ספרי תימן. גם לגבי **נוסח הניקוד והטעמים** מצאנו דוגמה אחת בלבד: בכו, מג התיבה "בְּהִשְׁמָה" מנוקדת בלי מפיך באות ה"א הראשונה בארבעה כתבי־יד (ל1,ב,ש1,ק3), לעומת שלושה כתבי־יד (ל,ש1), שבהם יש מפיך ("בְּהִשְׁמָה"), כך שאין רוב מובהק. וראו גם דברים טז,ב, שם אין רוב מובהק לגבי התיבה "אשר" אם היא מוקפת או בטעם מונח, אך יכולנו להכריע לפי שיטת בן־אשר בספר החילופים.
- חוץ מהדפים החסרים בתחילת ספר בראשית, ראשי הדפים פגומים בכתי"ל בכל התורה; הנזק יותר חמור בתחילת התורה ובסופה.
- כתי"ו המקורי חסר בסוף ספר במדבר (כו,סג-לה1). הוא גם חסר בסוף ספר דברים (נכרכו עמו דפים כדי להשלים את הטקסט החסר), אבל רק במקומות שכתר ארם צובה קיים בהם.
- ראו במסורת סייג לתורה, עמ' 70.
- ירושלים: מוסד הרב קוק, תשל"ז; עמ' 68-86.
- ספר מוגדר כ"מדויק" לפי מידת התאמתו לכתיב בספרים מקבילים ולהערות המסורה. חשוב לציין ששיטת הפעילות בתחום זה ע"י בעלי ההלכה הייתה לדבוק בכללי המסורה הטברנית ובשיטה האקלקטית אפילו בניגוד לחז"ל בתלמוד ובמדרשים (במקומות שדרשו את הכתיב). חכמי התלמוד מעידים על עצמם שלא היו בקיאים בחסרות וביתרות (קידושין דף ל' ע"א), ובעיניהם של בעלי ההלכה שעסקו בכתיב התורה, נמשך המצב הזה עד זמנם ממש. ולכן החליטו בסופו של דבר (לאחר לבטים רציניים) לקבל את הערות המסורה ועדותם של רוב כתבי־היד המדויקים, במקום הכתיב המובא בתלמוד, ואפילו במקומות שלומדים הלכה מן הכתיב! (ראו את הדוגמאות המובאות בגליון הש"ס לר' עקיבא איגר על שבת דף נ"ה ע"ב לתוספות ד"ה מעבירים כתיב). לגבי ההתלבטות בנושא זה ראו ברויאר, ג.6 (עמ' 88) והערות 2, 3 שם.
- ראו ברויאר, שם, עמ' 87-89.
- ברויאר הביא מספר ראיות לכך שם, עמ' 90. ביניהם: עדותם של סופרי תימן שספריהם נכתבו "על תיקון הספר הידוע במצרים"; נוסח הכתיב המתאים לגמרי למסורה (ולנוסח תימן) בסוף התורה בכתר; נוסח הכתר בנביאים וכתובים (המדויק להפליא לעומת כל שאר כתבי־היד). על ראיות אלו של ברויאר אפשר להוסיף את הכתיב לפרשות התפילין שנקבע במשנה תורה (ראו יצחק ש' פנקובר, **נוסח התורה בכתר ארם צובה: עדות חדשה**, [רמת-גן, הוצאת אונ' בר-אילן, תשנ"ג], עמ' 55-53), וכן את שאר העדויות הקיימות על נוסח הכתיב שהיה בכתר (כגון פנקובר, "מאורות נתן לר' יעקב ספיר", **לשוננו** ל"ה, תשמ"ו, עמ' 213-151). כ-12 שנה לאחר שיצא ספרו של ברויאר לאור, מצא יוסף עופר עדות נאמנה לקביעה זו; ראו במאמרו **"כתר ארם צובה לאור**

רשימותיו של מ"ד קאסוטו", **ספונות**, סדרה חדשה, ספר רביעי (יט) תשמ"ט, עמ' 313-309. אמנם גם מתברר מעדות זו שב-3 מקומות חרג הכתיב בכתר מהנוסח העולה מהערות המסורה ומשאר כתבי-היד, וכמו כן מספרי תימן. יש בכך "ערעור מהותי על האפשרות שנוסח התימנים מיוסד על הכתר. אם נבקש להטיל שלום בין הכתוב בכתבי-היד התימנים לבין ממצאינו נוכל רק להציע שהכתר היה **אחד מהמקורות** לנוסח התימנים" (עופר, שם, עמ' 339). ברוח זו ניתן להציע שאמנם נוסח הכתיב בספרי תימן נוסד על פי הכתר, אך אחר כך בוצעו תיקונים בספרי תימן במקומות נדירים שבהם עצם הנוסח שהועתק מהכתר עמד בסתירה להערות המסורה שהיו בכתבי-היד. כך שהכתר הוא "אחד מהמקורות" ואפילו המקור העיקרי לנוסח הכתיב בספרי תימן, אך לא המקור היחיד. בדיקת כתבי-יד תימנים לספרי הנביאים והכתובים מניבה תוצאות דומות: יש כתבי-יד שהם קרובים להפליא לנוסח הכתיב בכתר, אך לא זהים לו; אמנם במקומות שהכתיב שונה מהכתר יש כמעט תמיד הערת מסורה צמודה המורה על הנוסח בכתבי-היד.

9. ראו על כך בפרק חמישי של המבוא.

10. לפי החישוב של ברויאר (שם, עמ' 86), כתבי-היד הכי מדויק לגבי נוסח האותיות בתורה הוא כתי"ש 11 (שונה מכתבי המסורה ב-20 מקומות), ואח"כ כתי"ש (25 מקומות), כתי"ב (Or. 4445) במוזיאון הבריטי; 65 מקומות), וכת"ל (120 מקומות); לגבי כתי"ל ראו ליתר דיוק ופירוט ברשימה הבאה).

11. ייבין, נו. 2 עמ' 358.

12. ברויאר, עמ' 86. לתוצאה מדויקת יותר ראו להלן.

13. בנוסף לרשימה זו, אפשר תמיד לבצע בדיקה יסודית על ידי מחשב, בהשוואת נוסח האותיות בהקלדת וסטמינסטר של כתי"ל מול נוסח האותיות במהדורתנו ונוסח האותיות במהדורת מכון ממרא. התיעוד המלא של הנוסח נמצא בכל מקרה ספציפי בדפי העריכה של דפי הפרקים המקושרים.

14. ברויאר, שם, עמ' 84 (פרק ג סעיף 1.ד). הנתונים נכונים לעת כתיבת ספרו, אמנם מאז נבדקו כתבי-יד נוספים, ובמיוחד נתגלו עדויות חדשות על נוסחו של כתר ארם צובה בתורה, ועל פיהם כבר ניתן לקבוע בוודאות את הנוסח בחלק מהמקומות, כך שהם כבר לא מהווים ספקות.

15. ברויאר, עמ' 87.

16. ע"פ ברויאר, עמ' 86 (ג.2).

17. יש להשוות את המציאות הזאת המשתקפת במסורה הטברנית אל המצב השורר במסורה הבבלית: באחרונה אנחנו מוצאים רשימות של פרשות.

18. המחקר בתחום זה מועט באופן יחסי, ולא קיים אפילו רשימת תיעוד מלא להבדלים בחלוקת הפרשות בין כתבי-היד. תיעוד לחלק מהספרים (או לחלק מכתבי-היד) ניתן למצוא בכרכים שכבר יצאו לאור משתי סדרות: מפעל המקרא של האוניברסיטה העברית (יחזקאל ותרי-עשר), ו-Biblia Hebraica Quinta. מספר חוקרים נגעו מעט במשמעותה הפרשנית של חלוקת הפרשות. אולם נראה שהדבר החשוב ביותר ברווחים של חלוקת הפרשות הוא לא בהיסטוריה של מסירתם, וגם לא בפרשנות המקומית הגלומה בהם, אלא במשמעותם החווייתית בתוך הקריאה בתנ"ך, וכדברי המדרש בתחילת תורת כהנים: "וכי מה היו הפסקות משמשות? ליתן רווח למשה להתבונן בין פרשה לפרשה ובין עניין לעניין. והרי דברים קל וחומר: ומה אם אדם שהוא שומע מפי הקדוש ברוך הוא ומדבר ברוח הקודש צריך להתבונן בין פרשה לפרשה ובין ענין לענין, על אחת כמה וכמה הדיוט שהוא שומע מן הדיוט" (מתוך הפתיחה ל"תורת כהנים" ב"דבורא דנדבה").

19. לסיכום של הנושא ראו במבוא **למקראות גדולות הכתר** (עמ' 50*-52*), שם ציינו שבתקופת בעלי המסורה עדיין לא נקבע נוסח מחייב לפרשות הפתוחות והסתומות, וכך הייתה המציאות עד שבעלי ההלכה החלו לעסוק בעניין זה באינטנסיביות (ובראשם הרמב"ם שקבע את הפרשות לפי כתר ארם צובה). יש להשוות את התופעה לאותיות הגדולות והקטנות, שלגביהן לא היה יישום לרוב בכתבי-היד הטברנים, אבל בעקבות העיסוק הרב בעניין הזה על ידי חכמי המסורה המאוחרים הן הפכו להיות מרכיב בולט של נוסח המסורה.

20. לפי המקובל בפועל בספרי התורה בימינו (שאינו מכיל את כל האותיות הגדולות והקטנות שיש לגביהן עדויות במנהגים שונים), יש כ-23 אותיות גדולות וקטנות בכל המנהגים השונים ביחד, לעומת כ-36 אותיות (ב-34 תיבות) בכל ספרי הנביאים והכתובים (בספירה מקסימלית), כאשר ספרי הנביאים והכתובים הם גדולים יותר מפי ארבע בתוכם (!) מאשר התורה. ולפי מנהגים נוספים, יש למעלה מ-20 אותיות נוספות בתורה בלבד (ולא בנביאים וכתובים).

21. ראו במבוא **למקראות גדולות הכתר**, כרך יהושע-שפטים, עמ' 47*-49*, ובמיוחד המסקנה שם: "השתרשותן של האותיות הגדולות והקטנות כסימן מובהק של 'נוסח המסורה' היא מאוחרת

לתקופת המסורה... ועד אז היתה כתיבת אותיות כאלה נתונה למעשה לרשותם של סופרים בהתאם למסורת הכתיבה המקובלת עליהם, ולא בהתאם לרשימה מוסכמת כלשהי... יש אפוא צד שווה לסוגיית הפרשיות ולסוגיית האותיות, ששתיהן נעשו סימן מובהק לנוסח המסורה (הטברני) רק לאחר תקופתם של בעלי המסורה. אלא שבעוד שבתחום האותיות המיוחדות היה כוון ההתפתחות מנוגד למנהגו של בן-אשר, כהשתקפותו ב'כתר', הרי בתחום הפרשיות נעשה הכתר דווקא דוגמה ומופת לסופרים הדווקנים של 'נוסח המסורה' בדורות הבאים. יצויין שבמקראות גדולות הכתר לא הבליטו לרוב את האותיות המיוחדות (כמו שהן נעדרות לרוב בכתר).

22. רשימת האותיות הנוספות מבוססת בעיקרה על הטבלה המופיעה באנציקלופדיה היהודית, ובנוסף על הרשימות כאן וכאן.

23. לתיעוד מלא של נתונים ראו בתיעוד הנוסח בדף העריכה.

24. נוסח ההערה הקצרה יציין קודם כל את ספרי "ספרד" לפני "אשכנז" ("בספרי ספרד ואשכנז..."), כי במקומות המעטים שקיימים שינויים מהסוג הזה (סה"כ 8-9 מקומות בכל התורה כולה), המקור לכולם הוא בפסקי הרמ"ה על פי "ספרי ספרד המדויקים". בתקופה מאוחרת הושלם היישום של פסקי הרמ"ה גם בספרי התורה האשכנזים. היום גם רוב ספרי אשכנז כמעט זהים לספרי ספרד (חוץ מאות אחת בתיבת דָּבָא/דָּבָה), ושניהם יחד שונים מספרי תימן באותם 8 מקומות (ספרד) או 9 מקומות (אשכנז), כאשר רק ספרי תימן מתאימים לגמרי למסורה. אבל יש מקומות שבמשך שנים רבות עדיין ציינו בדפוסים הישנים את הנוסח המתאים למסורה בתור "נוסח אשכנז", ובמיוחד בדברים כג ב ציינו "דכא" באל"ף במקום "דכה" בה"א (הראשון בתור נוסח אשכנז והשני על פי ספרי ספרד בעקבות קביעת הרמ"ה למרות שאין היישום כך היום בספרי תורה ספרדים). ועד עצם היום הזה עדיין כותבים "דכא" באל"ף בספרי התורה של חב"ד. לכן נוסח ההערה בדברים כג ב יהיה: "ברוב ספרי אשכנז...", ובשאר המקומות: "בספרי ספרד ואשכנז...". לפרטים נוספים על נוסח אשכנז הישן והתאמתו למסורה, ראו את מאמרו של מדרכי גלצר, "המסורה בין המזרח למערב".

25. כאמור, בביטוי "ספרי ספרד ואשכנז" הכוונה בעיקר לספרים הנפוצים בימינו, שכל ענייני הכתיב שבהם כבר הותאם להכרעתם של הרמ"ה ו/או אור תורה ומנחת שי. למקור זמין ברשת כדי לאשר תופעות מיוחדות בספרי תורה תימניים, ראו כאן.

26. המספר 8 אינו כולל את "ה" [לְהִיָּהוּ] (דברים לב,ו) שמופיע בטבלה בכתום; ראו לקראת סוף הטבלה לגבי נוסח כתר אר"ץ.

27. יש כאן עדויות חולקות, ואולם נראה שעדיפה העדות המפורשת המגובה בעדות המושלמת (בכל מקום אחר) של ספרי תימן=בָּעֵר, לעומת העדות שבשתיקה של א(ס)=בָּעֹר. למידע מלא והפניות, ראו בהערת הנוסח בפרשת בלק.

28. מקור המנהג בספר הזוהר, ואין לו שום תימוכין בספרות המסורה. חכמי המסורה האחרונים הזכירו אותו אבל לא קיבלו אותו, כגון המנחת שי שכתב: **פינחס**. פרשה פתוחה. אמרו בזוהר כאן וגם בפרשת "אחרי מות" כי "פינחס" זה ביו"ד זעירא, ושהיא מאלפ"א בית"א דאתון זעירן. אך בכל הספרים והמסורות ובאלפ"א בית"א שלנו מאותיות זעירות, לא נמצא רק י' ד"צור ילדך תשי". עוד משמע מהזוהר כי פה בלבד פינחס מלא יו"ד. והרמ"ה ז"ל כתב: "ותלד לו את פינחס" מלא יו"ד, וכל אוריתא דכותיה מלא. עד כאן לשונו. וכן נמצא בכל הספרים והמסורות. ובעל אור תורה האריך לבאר הזוהר שלא יהיה נגד ספרינו. ואנכי לא ידעתי בנסתרות ממני. **עד כאן לשון המנחת שי**. אבל היו"ד הזעירא נמצאת בפועל ברוב ספרי התורה הנפוצים בימינו, וברבים מהחומשים המודפסים אף מציינים שהיו"ד הזעירא היא "על פי המסורה". וראו עוד גם בהערה 45 במאמר זה מאת פרופ' ישעיהו מאורי.

29. **כתר ארם צובה והנוסח המקובל של המקרא**, עמ' 91-94. הבאנו את דברי ברויאר בהרחבה בגלל חשיבותם החינוכית הרבה, ותרומתם הגדולה להבנת הנושא. אמנם מאותה סיבה קיצרנו אותם באופן חלקי, הוספנו בהם הדגשים, בצענו בהם שינויים קלים ליתר בהירות (בעיקר בפיוסוק), וגם השמטנו חלק מהערותיו של ברויאר. לגבי שינוי התפיסה המהפכני שבדבריו הבאים של ברויאר, השוו את דעתו אל הגישה שהייתה מקובלת עד זמנו בין חוקרי המסורה. הללו חשבו אז ש"נוסח המסורה" לא היה ולא נברא בתור נוסח אחד ואחיד בכל פרטיו. גישה זו מתבטאת באריכות ובחריפות בהקדמתו של אורלינסקי להוצאה מחדש של מהדורת גינצבורג (עמ' xvi-xxxvii); הקדמה זו נדפסה שוב בתוך: *The Canon and Masorah of the Hebrew Bible: An Introductory Reader*, ed. Sid Z. Leiman (New York: Ktav, 1974).

30. הערת ברויאר: דבר זה בא לידי ביטוי בין השאר בהתייחסות לתיבה, שיש בה קרי וכתוב: לעולם התיבה נידונה במסורה על פי הקרי, ולא על פי הכתיב.

31. הערת ברויאר: אין צריך לומר, שחכמי המסורה לא בדו את הנוסח מלבם, אלא קבעוהו על יסוד הספרים שלפניהם. אולם בדורות שלפני המסורה היה כל סופר מעתיק מן הספר שלפניו, ולא היתה כל הכרעה בין הנוסחות; ואילו חכמי המסורה פסקו הלכה סופית באותה סוגיה.
32. הערת ברויאר: השוה את לשון השואל בשו"ת הרשב"א סי' רלב: ואין אנחנו חוששין לספרי התלמוד לתקן הספרים לשונותם... ואין נחוש לספרי המסורה **חדשים מקרוב באו**.
33. הערת ברויאר: ספרים אחדים היוצאים מכלל זה – כגון 'הספר הידוע במצרים' – אינם משנים את התמונה הכללית. הללו לא היד אלא בבחינת מיעוט, והשפעתם לא היתה ניכרת ברוב ישראל. עדים לכך הם דברי רמ"ה בהקדמה לספרו. וראה עוד בהמשך כאן.
34. הערת ברויאר: המסורות השונות של קריאת המשנה והתלמוד יכולות לשמש דוגמה לכל זה.
35. ע"פ ברויאר, עמ' 67. קביעה זאת מתבררת לא רק מתוך האחידות הכללית השוררת בין כתבי היד בנוגע לניקוד ולטעמים, אלא אף מהסוגים המסוימים של הטעויות בכתבי היד הפחות מדויקים. ממצאיו של ברויאר מראים שהסטיות בהטעמתם של כתי"ל וכתי"ש כמעט ולא קיימות בתורה, לעומת כתי"ב וכתי"ש¹, שבהם הן יחסית מרובות: "בב מרובים המקרים שבהם הנקדן החליף בהם טעמיהם של פסוקים דומים; ואילו סטיות מסוג זה מועטות בש¹. כנגד זה בש¹ יש מקרים לא מועטים, שהנקדן נמשך בהם אחרי שיגרת נגינת הטעמים – או צירף טעמים בניגוד לכללי היסוד של סמיכות הטעמים; ואילו סטיות מסוג זה מועטות מאוד בב" (ברויאר, שם). נראים הדברים אם כן שגם דיוקם הרבה של כתי"ל וכתי"ש בתחום הנגינה מצד אחד, וגם סוג הסטיות בטעמים בכתבי"ב ובכתי"ש¹ מצד שני, מעידים כאחד שנקדני כתבי היד ניקדו על פי מסורת הקריאה והנגינה השגורה בפיהם. אותו דבר מתברר היטב גם בתחום של הניקוד, שבו ארבעת כתבי היד **לבשש** אחידים כמעט בכל מקום (ראו בסיכום שם, עמ' 45).
36. ייבין, נ.ו. 3 עמ' 358.
37. עמ' 69*.
38. הערה 227 (עמ' 97*). אמנם חובה לציין כאן שמסקנה זו תקיפה לגבי מערכת הניקוד והטעמים בכתבי"ל באופן כללי, אבל לא לגבי שתי פרטים ספציפיים שיוצאים מן הכלל, ולא הגיעו לידי קביעה עקבית וסופית בכתבי היד הקרובים לכתר ואף לא בתוך הכתר עצמו: חטפים באותיות לא גרוניות (במערכת הניקוד) ונוסח הגעיות (במערכת הטעמים). למדיניות במהדורתנו לגבי חטפים באותיות לא גרוניות ראו בפרק השני של המבוא, ולגבי נוסח הגעיות במהדורתנו ראו להלן בפרק זה.
39. ועל פיהן גם במהדורה הדיגיטלית של "מכון ממרא".
40. נ.ו. 3 (עמ' 358).
41. לפי נתוני הסטטיסטיקה במהדורת וסטמינסטר יש 257,838 סימני ניקוד בתורה, ו-1,000,912 בכל התנ"ך. כשמדובר בכמות כזאת, מתברר שהדוגמאות של השינויים המובהקים שנביא כאן, ואפילו של כמה מאות של טעויות סופר, אינן גורעות כלל מהתיאור של כתי"ל ככתבי יד מדויק מאוד. ובכל זאת רמת דיוקו אינה מגיעה לדיוק הכמעט מושלם שבכתר ארם צובה.
42. א. 3-1 (עמ' 35). במשך עבודת ההגהה על התורה מצאנו מעט דוגמאות נוספים, וצינו אותן בתיעוד הנוסח. במשך הזמן כשנעבור על התיעוד, נוסיף אותן לרשימה זו.
43. שם, א. 9-4 (עמ' 35-37).
44. במיוחד יש לציין את התופעה של דגש בלתי-צפוי באותיות גרוניות, כגון וְנָהָר (בראשית א, י), רָבִים (קהלת ז, כט), הָהוּא (קהלת ט, טו), רָבִיתִי (איכה א, א).
45. במהדורת "עדי" וב-BHL.
46. במבואות לכרכי "דעת מקרא" ובנספחים לשלושת מהדורותיו.
47. אפשר למצוא תיעוד חלקי נוסף באפרט שינויי הנוסחאות במהדורות BHS ועוד יותר ב-BHQ.
48. חובה להדגיש שאוסף הנתונים המלא והמדויק ביותר נמצא דווקא ברשימותיו של ברויאר, וכל השאר בעצם משלימים אותו. אמנם גם ברשימותיו של ברויאר חסרות דוגמאות שנעלמו מעינו הבוחנת.
49. כדי לתאר את גודל התופעה אפשר להסתמך בגסות על הנתונים הסטטיסטיים של מהדורת וסטמינסטר: בתורה יש בה 262 הערות מיוחדות, ורובן מציינות ניקוד חריג בכתבי"ל. בתנ"ך כולו יש 1078 הערות מהסוג הזה. ויש לקחת בחשבון שבמהדורת וסטמינסטר דיווחו רק על חלק מהדוגמאות.
50. על מידת הדיוק בניקוד המקובל שבדפוסים, ראו ברויאר, א. 16-10 (עמ' 42-37). על השיבושים שנגרמו בנוסח המקובל על ידי המדקדקים מתוך שימוש מוטעה במסורה, ראו שם א. 21-18 (עמ' 42-45).

51. לרשימה מלאה והסברים מפורטים לסיבת השינויים, ראו ברויאר, א. 21-10 (עמ' 45-37).
52. בתוך הערות הנוסח ציינו את הנוסח המקובל בכינוי "דפוסים".
53. 3. נ. 3 (עמ' 358).
54. הכוונה לנסיגת טעם לראש תיבה בטעמי אמ"ת, כאשר בחלק מהמקרים מוקפת התיבה לתיבה שאחריה.
55. ראו ברויאר, כתר, ב. 3 (עמ' 46). ברויאר כתב שם שיש עוד חריג אחד בכתי"ש בפרשת בשלח (שמות יד, יג), ולפי מה שכתב כתי"ש=הַתִּצְצוּ בשתי נקודות לזקף קטן (במקום נקודה אחת לרביע בשאר כתבי־היד ובדפוסים). אבל מעיון בצילום כתי"ש ברור לגמרי שיש רק נקודה אחת לרביע. וגם ברויאר עצמו לא ציין את השינוי המשמעותי הזה ברשימתו בדעת מקרא (כרך שמות).
56. בכתי"ש מכונה הטעם התחתון "טעמא קדמא", ובו יש ציון מיוחד ועקבי בהערות המסורה הקטנה ל"טעמא קדמא" בראש כל פסוק בחמשת הדיברות הראשונים (כי רק בהם יש יותר מפסוק אחד בתוך "דיבר" אחד ולא בחמשת האחרונים), הן בשמות והן בדברים. ראו ברויאר, כתר, ב. 10 (עמ' 59).
57. אותן מעידות מתועדות בדפי העריכה של הפרקים הרלוונטיים (שמות כ' ודברים ה'). להצגה בהירה של הנתונים המלאים והסקת המסקנה מהם, ראו ברויאר, כתר, ב. 18 (עמ' 59-58).
58. גם בחלוקת הפסוקים המשתקפת בתרגום אונקלוס לפי כתבי־היד התימנים, נקראים עשרת הדברות כך: מקרא ותרגום לכל פסוק לפי הטעם העליון דווקא.
59. לכן סכום הפסוקים הכולל בספרים שמות ודברים קטן (בשני פסוקים) מאשר הסכום הכולל של הפסוקים בפרשות השבוע. ראו ברויאר, כתר, ב. 20 (עמ' 60).
60. ראו ברויאר, כתר, ב. 22-15 (עמ' 66-56).
61. ראו שם עמ' 63 הערה 1 פסוק על דברי החזקוני.
62. מבחינה טכנית, הבסיס לטבלאות המופיעות בנספחים שבכל הדפים הרלוונטיים נמצא בדף עשרת הדברות בסיס/טעמים. בגליון הנתונים בגוגל-דוקס, שעליו מבוסס כל הטקסט של המקרא, הנספחים הללו נמצאים בשורה אחת נוספת לאחר הספרים שמות ודברים.
63. כל הטבלאות מבוססות על המקור הטכני כאן.
64. סעיף זה מבוסס על ברויאר, כתר, נספח ב: שתי ההטעמות של מעשה ראובן (עמ' 292-289).
65. **בתרגום הירושלמי ("יונתן")**: "והוה כד שרא ישראל בארעא ההוא, ואזל ראובן ובלבל ית מצעא דבלהה פלקתיה דאבוי, דהוה מסדרא כל קביל מצעא דלאה אמי, ואתחשיב עילוי כאלו שימש עמה. ושמע ישראל ובאיש ליה, ואמר: ווי דלמא נפק מיני פיסולא, היכמא דנפק מן אברהם ישמעאל, ומן אבא נפק עשו? מתיבא רוחא דקודשא, וכן אמר ליה: **לא תדחל דכלהון צדיקין ולית בהון פיסולא, דמבחר דאתיליד בנימין הוּו בני יעקב תריסר**". הפרשנות המדרשית הזאת משתקפת לא רק בתרגומים הירושלמים אלא אף בחלוקת הפסוקים בתרגום אונקלוס לפי כתבי־היד התימנים, שבהם לא רק עשרת הדברות נקראים מקרא ותרגום לכל פסוק לפי הטעם העליון, אלא גם פסוק מעשה ראובן נקרא כך (אמנם כך הוא החלוקה של מקרא ותרגום בכתבי־היד, אבל בפועל לא מתרגמים כלל את מעשה ראובן בציבור אלא רק את המלים "וַיְהִי בְנֵי־יַעֲקֹב שְׁנַיִם עָשָׂר" בלבד, בהתאם לדברי המשנה ש"מעשה ראובן נקרא ולא מיתרגם"). דברי המדרש מסוכמים יפה בפירוש רש"י: **ויהיו בני יעקב שנים עשר** – מתחיל לעניין ראשון, משנולד בנימין נשלמה המיטה, ומעתה ראויין להימנות ומנאן. **ורבותינו דרשו ללמדנו בא שכולם שוים, וכולן צדיקים, שלא חטא ראובן**.
66. הטבלה המובאת בסוף הדף של הפרשה והדף של הפרק מועתקת מהמקור הטכני כאן.
67. ניקוד חריג יכול להיות שריד של שיטת ניקוד אחרת, ויש דוגמאות רבות לכך בכתי"ל. בכל זאת ניקוד כזה אינו מתאים לשיטת הניקוד שבוצעה ע"י המסרן בעקביות ברוב המכריע של כתבי־היד.
68. ראו גם להלן, רשימה ג.
69. ראו גם לעיל, רשימה א.
70. ייתכן שרק נשמט הקו התחתון של טעם המונח.
71. במהדורתנו "קִרְבֵּנו", לפי שיטת הכתר באות הראשונה (גרשיים ואחר כך תלישא גדולה), ובתוספת טעם כפול בהברה המוטעמת.
72. ברויאר הציע שהקו המאונך תחת האות צד"י משמש בכתי"ל כטפחא וסילוק כאחד.
73. נראה שנקודת החולם התחברה לאות ולכן נראית כמו פשטא.

74. המצב שונה בסוגים אחרים של געיות, כגון הגעיות הכבדות בהברות סגורות, שבשבילן יש כללי מסורה מובהקים וסימון בכתב־היד הטברנים כמעט זהה. לגבי סימון הגעיות בכתב־ל"ל סיכם ייבין: "בגעיות דומה הוא לא בכעט בשלמות בכל סוגי הגעיה הכבדה וגעית־שוא, ועל פי רוב גם בגעיה לתיקון הקריאה, אך מרבה הוא מא בסימון הגעיות הקלות לסוגיהן" (נו.3, עמ' 358).
75. ראו ייבין, טו.1 עמ' 138; כהן, פרקי מבוא מלכים, הערה 7.
76. מתוך "הנחיות לקורא" בראש תיקון קוראים חורב בשיטת ברויאר, עמ' יז; הדברים מבוססים על מה שכתב ברויאר בטעמי המקרא, עמ' 173.
77. ייבין, יא.5, עמ' 92-93.
78. מרדכי ברויאר, "מהדורה חדשה של מקראות גדולות", עמודים מא,ב (תשנ"ג), עמ' 72-77. המובאה כאן מתוך עמ' 74-75, בדיוק באותו היקף שכבר צוטט ע"י מנחם כהן בראש פרקי המבוא למלכים (עמ' 1*-2*). לאחר הציטוט העיר כהן: "עד כאן לשונו של הרב ברויאר, והיא אמנם משקפת בצורה תמציתית את עיקרי תפישתו בנושא שלפנינו, כפי שהביעה במקומות שונים".
79. כהן, שם, הערה 8.
80. ייבין, טו.7, עמ' 140-141.
81. כהן, פרקי מבוא מלכים, עמ' 8*.
82. כהן, פרקי מבוא מלכים, עמ' 9*-10*.
83. ייבין, טו.4, עמ' 139. יצויין שאף אמירתו של הרב ברויאר על בן-אשר, שאילו כתב טופס נוסף של המקרא לא היה מסמן תמיד את אותן הגעיות באותן המקומות, מבוססת לגמרי על הערה מפורשת של ייבין (חלק ב' הערה 3, עמ' 140-141).
84. כהן, פרקי מבוא מלכים, עמ' 21*.
85. שם, 24*.
86. במג"ה הוסיפו על חוסר השיטתיות שבדפוסים ביקורת נוספת על שיטת ברויאר בכך ש"היא מצרפת, מחד, סימון שיטתי של געיות כבדות עם סימון שיטתי של געיות קלות כהיידנהיים, אבל מאידך איננה מקבלת סימון של שתי געיות בתיבה אחת, ובזה צועדת בדרכו של רש"ד. נמצא, שמהדורת ברויאר לא זו בלבד שהיא מצרפת לנוסח בן אשר שיטת געיות זרה לו, אלא שהיא גם מציעה דמות כוללת של נוסח געיות, שלא היתה קיימת מעולם, לא בספר מספרי הדפוס ולא בכתב־היד..." (כהן, פרקי מבוא מלכים, עמ' 15*). ביקורת זו נראית מוגזמת קודם כל בגלל שאי-סימון שתי געיות בתיבה אחת הוא סימן מובהק של המסורה: "תיבה אפשר שתהיה ראויה לשתי געיות, בין מסוגים שונים... ובין מסוג אחד... כשבתיבה שתי הברות רצופות הראויות לגעיות מאותו סוג... באה געה אחת בלבד, בין בא בין במהדורות המקרא המקובלות. אבל אם הברות רצופות ראויות לגעיות מסוגים שונים... א והקרובים לו נוהגים גם כאן בשיטת ההעדפה ומטעימים געיה אחת בלבד... רק לעתים רחוקות ובסוגים מעטים של תיבות מטעימים הם שתי געיות בתיבה אחת... מצויות כמה דוגמות נדירות, בחינת יוצאות מן הכלל, שבהן שתי געיות בתיבה אחת... פרט לדוגמות המעטות שזכרו, שבהן מוטעמות בא שתי געיות בתיבה אחת, בשאר התיבות, והן רוב המקרא, שלטת שיטת ההעדפה ורק געיה אחת מוטעמת..." (ייבין, כ.1-4, עמ' 192-193). שנית, שיטת ברויאר היא לסמן את הגעיות שבכתר ובכת"ל במתגים רגילים, ולהוסיף את הגעיות הקלות בשיטות רק במתג קצר ושונה (כדי להבחין בינם לבין אלה שסימנם בא מכתב־היד). בכך הבחין ברויאר כבר מלכתחילה הבחנה ברורה בין שיטת הדפוסים לבין שיטת כתב־היד. ורק אז, לאחר שכבר הוסיף את הגעיות הקלות בעקביות בסימן שונה כדי להבחין, עוד מיעט לסמן פעמיים בתיבה אחת ע"פ שיטת המסורה המשתקפת בכתב־היד. נראה שאם יש כאן חידוש, אז מדובר על חידוש שמבחין היטב בין השיטות השונות, וגם חידוש שמקפיד לשמור על מנהגי הכתר ע"י הבחנתם הברורה ממרכיבים אחרים.
87. סימנו געיות שהיו בכתר במקומות החסרים בו, והם ידועים לנו מתוך צילומים של אחדים מהדפים החסרים, או מתוך עדויות שנכתבו בזמן שכתב־היד עדיין היה שלם.
88. ראו במאמרו "ספקות שאין להם הכרע", לשוננו נ"ח חוברת ד', אלול תשנ"ד-תשנ"ה (1994), עמ' 283-296; וברשימת "נוסח כתב־היד" בכתר ירושלים.
89. מדובר על כתב־יד שנכתב על ידי הסופר שמואל בן יעקב, הסופר שכתב את נוסח האותיות בכת"ל. כת"ל" קרוב לשיטתם של כת"א וכת"ל בסימון סוגים שונים של געיות, אך בחלק ניכר מהמקומות שטעה בהם בכת"ל, הוא כתב את הגעיות כהלכתן בכת"ל^ל; ראו ברויאר, שם (הערה הקודמת).
90. מלאכה זו עדיין בעיצומה ואנחנו נמצאים כעת באמצע ספר שמות).

91. יש געיה בכתי"ל אך לא ברור אם היא שייכת לאות וי"ו או לאות ה"א, והשמטנו אותה ע"פ הרוב המכריע של כתבי-היד הקרובים לכתר.
92. לשיטה משוכללת לשחזור הגעיות בכתר, מעבר לשיטת כהן שכבר בא לידי ביצוע מלא במקראות גדולות הכתר, ראו את מאמרו של רפאל זר על שחזור הגעיות בכרך תרי עשר במפעל המקרא של האוני' עברית: Rafael Isaac (Singer) Zer, "The Preparation of the Base Text of the Hebrew University Bible Where It Is Missing in the Aleppo Codex", *Textus* 25 (2010), pp. 49-71.
93. לשוננו נ"ח חוברת ד', אלול תשנ"ד-תשנ"ה (1994), עמ' 283-296.
94. עמ' 283-288.
95. עמ' 286.
96. שם.
97. הערה 12 עמ' 288-289.
98. שם, עמ' 288.
99. ברויאר רשם אותם שם, עמ' 287. אחרי שהביא 5 סתירות פנימיות בכתי"ל, שבהן נכתבו געיות כהלכה בתיבה אחת, ובמקום אחר נכתבו געיות שלא כהלכה באותן תיבות (בראשית לו, יח ["אהליבמה" פעמיים באותו פסוק]; ויקרא ג, יז ו-כג, ג ו-כג, לא מול כג, יד ["משבתיכם"]; במדבר יח מול י, יי [בחצצרות/בחצצרת]), ברויאר כתב: "על אלה יש להוסיף עוד כארבעים תיבות בתורה שהגעיה מסומנת בהן שלא כדין: געיה קלה בצד געיה אחרת – וכן געיה בראשונה מבין שתי הברות הראויות לגעיה קלה. נמצא שהטעמות תמוהות אלו מצויות בכ"י לנינגרד ביותר מארבעים וחמישה מקומות בתורה בלבד, ואילו בכתר הן מצויות בכל המקרא רק בקרוב לעשרה מקומות." ושם בהערה (8) על "בתורה בלבד" כתב: "אלה המקומות שמצאתי: בר' יט, יג; כה, לא; לא, מג; לב, כו; לו, יח; לח, יח; מט, יח; שמ' א, כא; ח, כא; יג, ה, יא; טו, כו; ל, י; וי' א, ה; ג, יז; כג, ג, לא; כה, כח; כז, כח; במ' ג, כז; ד, לב; ה, כא; יח, יד, כה, לח; טו, יד, מ; יז, כא; יח, ב; כה, ב; כו, לא; דב' א, כט, לג; ז, ח, יג; ח, ג; יא, יד, כד, כה; יב, יז, כ, ל, לא; יד, כג; יח, ד; כ, יח. במקומות המודגשים ההדגשה התמוהה מצויה גם בל". תיקון לפי רשימה זו בוצע במהדורתנו עד חשון תש"פ: בתיבות שיש בהן געיה בכתי"ל, אבל הגעיה לא במקום הנכון בתיבה לפי הכללים, סימנו אותן במקום הנכון במהדורתנו ופירטנו את הנתונים בתיעוד הנוסח (ברוב המקרים נבדקו גם כתבי יד ומהדורות אחרות). וכמו כן בכל מקום שיש שתי געיות או יותר בכתי"ל בתיבה אחת (או בתיבות מוקפות), סימנו במהדורתנו רק געיה אחת במקום המתאים לה לפי הכללים (יש יוצא מן הכלל אחד במדבר טו, יד [אֲשֶׁר-בְּתוֹכָם]), שם יש שתי געיות בכתי"ל, אך קיימת עדות מובהקת שבנוסח בן אשר אין געיה כבדה בשי"ן ולכן השארנו את הגעיה הקלה בתי"ו; וראו שם בהערת הנוסח). רשימה מלאה של התיקונים נמצאת כאן.
100. שם.
101. לתיעוד מלא של נוסח הגעיות בכתי"ל בכל המקרא בתוך מהדורה דיגיטלית שימושית, ראו במהדורת וסטמינסטר.
102. על מיקומה של כתיבת הגעיה ראו ייבין, יא.3, עמ' 90-91.
103. ראוי לציין את העובדה הטכנית שגם אם לא היינו עושים שום דבר, תוכנת מדיה-ויקי מזיזה את הגעיה לצד שמאל בכל מקרה באופן אוטומטי. תופעה זו קשורה כנראה ליישום מדויק של הגדרות ביוניקוד. באופן דומה, תוכנת מדיה-ויקי תמיד מזיזה את הנדוקות של דגש, או של שי"ן ימנית או שמאלית, לאחר הניקוד של האות, למרות שלפי ההגיון נקודות אלו צריכות לבוא לפני הניקוד. כתוצאה מכך, אם שמים את סמן העכבר לאחר האות ולוחצים על "backspace", הנקודה תימחק ראשון ורק לאחריה יימחק הניקוד שבאות. אמנם תו של הטעם יבוא אחרון (גם לאחר הנקודה).
104. למספרים הרצופים באותיות עבריות (בנוסף לציון האות "ס" בשוליים) יש בסיס כבר בכתבי-היד הקרובים לכתר והמאוחרים יותר, אמנם אין בהם ביצוע מלא תמיד.
105. מהדורת אליעזר ליפשיץ (ירושלים: מאגנס, תשכ"ה; טקסט מלא ב-PDF ניתן להוריד באתר האוניברסיטה העברית). הרב ברויאר כבר סימן את הסדרים במהדורותיו על פי רשימה זו. ספר החילופים מתעד רשימה של הבדלים (זעירים) בנוסח המקרא בין שיטת בן אשר לבין שיטת בן נפתלי (וגם מספר הסכמות בין שתי השיטות). כך מאפשרות רשימת החילופים וההסכמות קיטלוג של כתבי-יד לפי קרבתם לשיטת בן-אשר, וזהו עיקר חשיבותן במחקר בימינו: ספר החילופים מאשר את חשיבותו של כתר ארם צובה כמייצג נאמן ומדויק לשיטת בן-אשר, וגם מאפשר את שחזור נוסחו של בן-אשר במקומות מסויימים החסרים בכתר. אמנם בנוסף

- לרשימת החילופים עצמה, יש בספר החילופים גם תיעוד קפדני לראשי הסדרים במקרא (בתחילת הדיון על כל פרשה בתורה וכל ספר בנביאים וכתובים).
106. יצוין שספר החילופים וכת"ל גם זהים לסימון הסדרים הקיים בסוף ספר דברים בכתר ארם צובה. שלושת המקורות ביחד עוד זהים בכך שפרשת "נצבים" כוללת בתוכה גם את פרשת "וילך" (והן נחשבות לפרשה אחת ביחד).
107. בשני המקורות העתיקים מדווח על סך של קס"ז (167) סדרים בדיוק בחמישה חומשי תורה. אמנם רק ברשימה שבכת"ל יש באמת קס"ז סדרים, ואילו בספר החילופים, למרות המספר המובא בסוף, נזכרים 168 ראשי סדרים. הסדר הנוסף מתחיל לקראת סוף פרשת וירא ("וַיְהִי אַחֲרֵי הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה וַיֵּגֶד לְאַבְרָהָם לְאִמְרָ", בראשית כב כ); סדר זה חסר לגמרי בכת"ל בסימון הפנימי וברשימה (וגם בחלוקה המקובלת), וזה ההבדל היחיד בין ראשי הסדרים שבשני המקורות.
108. אין כאן סדר בכת"ל (ברשימה ובגוף התורה) אבל יש סדר בספר החילופים, ובגלל הסדר הנוסף מגיע מספר הסדרים בספר החילופים ל-46 בספר בראשית ול-168 בתורה כולה (למרות הסך המובא בסוף של קס"ז סדרים). יצוין שסדר זה קיים גם בתוך המספרים הרצופים שבכת"ל ש (כ'), אמנם שם הוא מתחיל בתחילת פרשת "חיי שרה" ולא בבראשית כב,ב; ובכלל יש הבדלים רבים בין סימון הסדרים בכת"ל לבין המסורת של קס"ז סדרים בתורה (בכת"ל ש לדוגמה יש מ"ב סדרים סה"כ בספר בראשית).
109. כאן חסר סימון הסדר בגוף כת"ל, אבל הוא קיים ברשימת הסדרים בכת"ל (וגם דותן השלים אותו ע"פ הרשימה).
110. יש לסמן עוד מקום בפרשת שפטים בכת"ל, דהיינו דברים כ א, בו מסומן סדר נוסף בכתב היד (לכאורה "טו**"). אבל סימון זה כנראה בטעות הוא, שהרי אינו מובא ברשימת הסדרים בכת"ל עצמו וגם לא בספר החילופים (דותן ציין אותו כטעות {ס}). במהדורתנו לא תייגנו אותו בתבנית:מ:סדר אבל הערנו עליו בהערת נוסח.
111. עניין זה צוין גם בתיעוד הנוסח (בדף העריכה בתחילת פרשת "וילך").
112. למידע היסטורי על החלוקת לעולים בתורה, ראו את מאמרו של אפרים סטולברג, "תורה שבעל פה האחרונה: חלוקת התורה לעליות" ב-JSIJ גליון 8 (2009).
113. במקרים של אי-התאמה הכרענו לפי תיקון הקוראים הזה. בעתיד ראוי שיהיה סימון לפי שיטות נוספות של חלוקת הפרשה לעולים, ובמיוחד מנהג תימן, וכן להוסיף אפשרות למשתמש לבחור את שיטת הסימון הרצוי בעיניו.
114. ראו שם עמ' 451-494, "סדר הפרשיות למנחה בשבת ולשני וחמישי לתעניות ולחה"מ וחנוכה ופורים". חטיבת הקריאה הזאת צולמה בתוך סדור רנת ישראל, מהדורה שניה (הוצאת מורשת: ירושלים תשל"ד), עמ' 447-485. מהדורת צילום אחר של "סדר עבודת ישראל" לזליגמן בער נמצאת כאן וכאן.
115. במקומות חריגים שבהם עליית "ראשון" ארוכה ולא נהוג שישראל ביום חול יקרא עד סופה (בפרשות "בראשית", "כי תשא", "נשא"), צוין "ע"כ ישראל" בסוף הקריאה לעולה השלישי. וכן במקומות שנהוג להמשיך לקרוא אחרי סוף עליית "שני", צוין בסוף העלייה השלישית "ע"כ ישראל" (בפרשות "בחקתי", "דברים", "ואתחנן", "כי תבוא", "נצבים", "וילך", "האזינו", "וזאת הברכה").